

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Son Dönem Osmanlı Bebek Bakımının Önemli Merhaleleri: Temizlik, Giyim, Uyku ve Yürüme

Important Stages of Late Ottoman Baby Care: Cleaning, Clothing, Sleeping and Walking

Gül Hanım Göktaş Cengiz¹

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta, Türkiye

Öz

Doğum ve çocuk bakımı, toplumların kültürel, sosyal ve sağlıkla ilgili dinamiklerini yansıtan önemli bir alan olarak, tarihsel süreçte modernleşme ile geleneksel uygulamaların etkileşimine sahne olmuştur. Avrupa ve Osmanlı'da doğum sırası ve sonrasındaki uygulamaların benzerlik gösterdiği açıktır. Ondokuzuncu yüzyılda doğum konusunda daha yenilikçi uygulamalar devreye girse de her iki toplumda da geleneksel alışkanlık ve inançların devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Doğumun kolay gerçekleşmesi, anne ve bebeğin sağlıklı hayatlarına devam etmelerinde doğumun akabinde yıkama, göbek bağı kesme, tuzlama, kundaklama ile dua etme işlemi gerçekleştirilir. Bugün de fiziksel ve ruhsal olarak büyüme evresinde önemli bir aşama olarak kabul edilen iki yaşta çocuğun temizlik, giyim, uyku ve yürüme dönemleri gibi bakımın farklı merhaleleri uzmanlar ve tecrübeleri validelerce Ondokuzuncu yüzyıl sonları Yirminci yüzyıl başlarında üzerinde durulan konulardı. Kadın ve çocuk dergilerinde ideal çocuk bakım yöntemleriyle anneler bilgilendirilmeye çalışılmıştı. Böylece çocukların bakımdan kaynaklı ölümlerinin önünü almak onlara daha refah bir hayat sunmak amaçlanmıştı. Milli bir vazife olarak addedilen annelik devletin takip ettiği nüfus politikasının temelini de oluşturmuştu.

Abstract

Birth and child care, as an important field reflecting the cultural, social and health-related dynamics of societies, has witnessed the interaction of modernization and traditional practices throughout history. It is clear that practices during and after birth are similar in Europe and the Ottoman Empire. Although more modern practices regarding birth came into play in the nineteenth century, it is understood that traditional habits and beliefs were continued in both societies. In order for the birth to be easy and for the mother and baby to continue their lives in health, washing, cutting the umbilical cord, salting, swaddling and praying are performed after the birth. Different stages of care for a two-year-old child, which is still considered an important stage in physical and spiritual growth today, such as cleaning, dressing, sleeping and walking periods, were issues emphasized by experts and experienced mothers in the late nineteenth and early twentieth centuries. In women's and children's magazines, efforts were made to inform mothers about ideal child care methods. Thus, it was aimed to prevent care-related deaths of children and to offer them a more prosperous life. The declaration of motherhood, which was added as a national duty, was also created to ensure the population policy was followed.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı toplumu • çocuk bakımı • temizlik • giyim • uyku • yürüme • doğum • nüfus politikası • annelik.

Keywords

Ottoman society • child care • cleaning • clothing • sleeping • walking • birth • population policy • motherhood.

“ Atıf | Citation: Göktaş Cengiz, Gül Hanım. "Important Stages of Late Ottoman Baby Care: Cleaning, Clothing, Sleeping and Walking". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 2 (2025): 465–497. <https://doi.org/10.26650/oba.1615380>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Göktaş Cengiz, G. H.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Gül Hanım Göktaş Cengiz hanimgoktas@sdu.edu.tr

Extended Summary

The nineteenth century has been a period of social, political and cultural transformation in Europe, as in Europe for the Ottoman Empire. The wars, riots, epidemics and economic difficulties in this period have forced the empire to make radical changes not only politically but also in many areas of social life. The reform movements that started with the announcement of the Tanzimat Edict have covered a wide area from administrative and legal regulations to education, from health to social policies. In particular, the necessity of education, the sending of students abroad and the transport of Western science to Ottoman society has been one of the important dynamics of the modernization process. One of the reflections of these modernization movements on social life has manifested itself in the field of health.

The training of specialist physicians in the field of health, the institutionalization of medical education, the use of modern medical equipment, the progress recorded in drugs and vaccines has created an important transformation in Ottoman society. These developments have led to new perspectives on the care and health of not only adults, but also children and especially babies. As a matter of fact, by the end of the nineteenth century, remarkable progress in Ottoman society in parallel with the developments in Europe in the field of mother and child health.

During this period, with the acceleration of press and media activities, modern medical information was brought to the wider sections of the society. Through newspapers, magazines and treatises, scientific data on child care were presented to mothers, caregivers and families, and it was aimed to correct false practices among the public. For example, issues such as feeding babies, bath order, sleep habits, arson methods and walking processes are discussed in detail with the articles written by specialist physicians and experienced mothers of the period. It has been emphasized that traditional methods, especially arson, may cause some permanent physical damages; Modern, medical reasons are proposed to these applications.

The use of drunken substances, which facilitated the transition to the sleep given to infants during sleep, has existed as a tradition in Ottoman society for many years; However, under the influence of modern medical understanding, it has been explained that this practice is extremely inconvenient for infant health. Likewise, in the articles of child care, the importance of the presence of a separate bed for infants or at least a swing that can be easily installed in every house. However, mothers should be conscious about the various tools and equipment used to strengthen and support the legs in infants passing to the walking period; In particular, it is emphasized that the enthusiasm of mothers to execute their babies early can lead to permanent orthopedic disorders.

All these developments show that the Ottoman society is not only trying to westernize, but also strives to blend its own traditional values and contemporary scientific knowledge together. The works published in the field of child care show that Ottoman society is open to contemporary medical knowledge, that social health adopts as a state policy and tries to put the process of modernization on social foundations.

As a result, the developments in the field of child and infant health in the Ottoman Empire in the nineteenth century constitute an important dimension of the modernization efforts of the period. The Ottoman society closely followed the contemporary developments in Europe and tried to perform this information as it adapted to its social structure. Particularly thanks to the information transferred to the public through press and media activities, it is aimed to improve mother and child health; The training of healthy generations has become the common concern of the state and society. This process can be considered as an important indicator of the transformation of Ottoman modernization in social life.

Giriş

Osmanlı'nın klasik dönemine ait Nasîruddîn Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsırı, Adudüddîn el-Îcî'nin Ahlâk-ı Adudiye, Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî, Muhyî-i Gülşenî'nin Ahlâk-ı Kirâm gibi ahlâk eserlerinde çocuk eğitimi ve terbiyesi kısmı çocuğun doğumundan önceki eğitimle başlayıp, onun yetişkin olduğu bir döneme kadar olan evredeki eğitimi kapsar. Yine herkesin bilmesi gereken genel görgü kuralları bu kaynakların içeriğini oluşturur.¹ Gerek nitelik gerekse nicelik olarak çocuğun aldığı gıdaların, karakterine iyi ya da kötü şeklinde etki etmesi bakımından çocuğun beslenmesi ilk dikkat edilmesi gereken husustur. Çocuğun helâl gıda ile beslenmesi onun iyi ahlâk sahibi olarak yetişmesinde önemlidir. Bundan sonra çocuğun ilk öğrenmesi gereken şeyler yemek ve sofrada adabı, sade giyinmek, vücut, giyim ve çevre temizliğidir. Ahlâk kitaplarında bunlar oldukça geniş bir şekilde ele alınır.²

Söz konusu eserlerde çalışmamızda ele alınan temizlik, giyim, uyku gibi temel bakım ritüelleri ve yöntemlerinin çocuk eğitimi ve ahlâkı içerisinde anlatıldığı görülmüştür. Bu ritüeller davranış ve toplum içindeki temel hareket kuralları olan âdâb-ı muâşerete göre şekillenmiştir. Tûsî, Kınalızâde, Gülşenî kılık-kıyafet konusunda abartılı ve pahalılıktan yana olmayıp sadelikten yanadır. Biraz gösterişi olan ziynet takılan kılık kıyafetin en güzelinin kızlarda duracağı söylenirken, erkekler için sadelik en doğrusudur.³ Ölçülü uyku üzerinde duran Tûsî, Kınalızâde, Gülşenî saçların düzenli bakımını önerir.⁴ Konuşma ve yürüme aşaması gelişimsel açıdan ziyade yine temel ahlâk öğretileri çerçevesinde ele alınarak, aşırıya kaçılmamasıyla ilgili tenbihatlar yapılır.⁵ Yemek öncesi ve sonrası el, ağız ve burun temizliği her iki müellifin de ısrarla üzerinde durduğu genel âdâb kurallarındandır.⁶

Ahlâk ve terbiye kitapları çocukların büyütülmesi, eğitimi, aile ve toplum içindeki ilişkilerin algılama boyutuna dair önemli bilgiler vermektedir. İçeriklerine bakıldığında birbirlerini tekrar ettikleri görülür, bu sebeple çocuk yaşamının sadece buradan anlaşılması zordur. Burada anlatılanlar "ideal" bir çocuk öngörüsü olarak kabul edilmeli, şehrli ve daha varlıklı ailelere hitap etmektedir. Terbiye kitaplarında çocuklara öğretilmesi gerekli bilgilerin kaynağını dinden aldığı görülür. Toplumun diğer kesimini oluşturan ailelerin de çocuklarının aynı bilgileri öğrenmek istemesi kaçınılmazdır.⁷ Çalışmamızda uzmanların kaleme aldıkları yazılarda "ideal çocuk bakım yöntemleri"ne dönemin şartları gereği -tıpkı klasik dönemdeki gibi- varlıklı ailelerin ulaşabildikleri tartışılmazdır. Ancak Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle sonlarında Osmanlı devletinin sosyal politikası içine aldığı çocukların kaliteli yaşamları ve daha uzun ömürleri için bakımlarını toplumun tümüne yaymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Daha önceleri ailenin özel alanı olarak görülen düşük ve doğum kontrolü gibi meselelere devletin müdahaleci tavrı, Onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar götürülebilir. Böyle bir eğilim bu dönemde çok etkili olmamasına karşılık daha sonra iyiden iyiye olgunlaşmaya başlayacak nüfus, aile ve çocuklarla ilgili politikaların habercisidir.⁸ Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kadın üzerinden izlenen doğum ve nüfus politikasını; ebelik, doğum, kürtaj ve hamilelik üzerinden inceleyen Gülhan Erkaya Balsoy, takip edilen politikada nüfusun ne kadar büyük olacağından çok "nasıl" bir nüfus olacağı ve daha önemlisi "nasıl yönetileceği"nin

¹Hatice Toksöz, "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, Editörler:Haşim Şahin-Nurdan Şafak, (İstanbul:Dem Yayınları, 2012), 58.

²Toksöz, "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", 61.

³Toksöz, "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", 66,77, 89.

⁴Toksöz, "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", 68, 77, 88.

⁵Toksöz, "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", 70-71.

⁶Toksöz, "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", 85, 67

⁷Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 28.

⁸Tuba Demirci-Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality*, C.17, N.3, (2008), 377-420.

altını çizer. Aslında nüfus politikasıyla tartışmanın hangi sınıfsal, etnik ya da dini grubun nüfusunun artmasının teşvik edileceğine, kimlerin artmamasında fikir birliğine varıldığı sonucu ideal demografik bileşimin nasıl olması gerektiği sorularına odaklanır.⁹ Müslüman nüfus azalırken gayrimüslim nüfusun özellikle Rum nüfusun artmakta olduğu kaygılarını dile getirir.¹⁰ Balsoy, nüfusun sayısal büyüklüğünün askerî, ekonomik ve siyasî güçle özdeşleştirilmesinin sadece Osmanlı aydınlarına özgü bir görüş olmadığını belirtir. Dönemin Avrupalı aydınları tarafından da bu görüş paylaşılmıştır. Bu bakış açısına göre çocuk doğurmak, neredeyse milli bir vazife olarak görülmektedir. Ancak Osmanlı toplumunun kadınları bu düşünceye rağmen çocuk düşürme fiilini işlemekten geri durmamaktadırlar.¹¹

Osmanlı devletinin "en uzun yüzyılı" olan Ondokuzuncu yüzyıl, devletin içerisinde değişen işlevlerin belirginleştiği, bir "kamuoyu" oluşmaya başladığını gösterir.¹² Sosyal devlet politikasıyla siyasetin bu alanında aile, kadın ve çocuklar gündeme alınmış. Savaşlar, göçler, hastalıklar, bağımsızlık mücadeleleri sonrası yeni devletlerin oluşması gibi sebeplerle fazlaca nüfusun yitirildiği dönemde bilinçli bir nüfus politikası takip edilmiştir. Bu sebeple merkezde kadınların ve onların doğurduğu çocukların nüfusun güçlü olmasında en büyük etken olduğu açıktır.¹³ Bu sebeple Osmanlı doğum politikasında özellikle hamilelik ve doğumun profesyonelleşmesi, kürtajın yasaklanması gibi önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı tıp ve devlet adamları doğum sırasında gerçekleşen ölüm oranlarını azaltmak üzere öncelikle doğuma ilişkin tıbbi koşulları geliştirmeyi amaçlamışlardır. Öncelikle doğumun gerçekleşmesini sağlayan baş aktörler ebeleri denetleme ve yetiştirme üzerine yoğunlaşmıştır.¹⁴ Kadın ebelerin yanında Avrupa'da o dönemin çağdaş yöntemleriyle yetişen ebeler, kadın doğum uzmanları Osmanlı'da artmaya başlamış. Bebeğin rahim içinde çevrilmesini sağlamak için geliştirilen forseps gibi son teknolojinin kullanılması, viladethanelerin (doğumevi) ortaya çıkmasıyla doğumun hastanelere taşınmaya çalışılması, ebe ve doktorların işlevleri, görevleri, hak ve sorumluluklarının yeniden tanımlanması, ebelik mesleği ve doğumu dönüştüren önemli gelişmelerdi.¹⁵ Hamilelik gibi özel deneyim doktorların kontrolünde olmalıydı. Bu amacın en iyi şekilde gerçekleşmesi için annenin beden ve maneviyatının sağlam olması gerekmektedir.¹⁶ Bu sebeple annelere bebeği karnına düştüğü anda ve sonrasında hayat boyu "hayati bir sorumluluk" yüklenmişti.

Onaltıncı yüzyıldan Ondokuzuncu yüzyıla Osmanlı Çocukluğu üzerine çalışan Yahya Araz, Osmanlı toplumunda çocukların Prout ve James'in geliştirdikleri modeli takip ederek, değişik ekonomik ve toplumsal mensubiyetlerine de bağlı olarak farklı bir çocukluğa sahip olabileceğini söyler.¹⁷ Araştırmamızdaki çocuk bakımı meselesi de bu bağlamda değerlendirildiğinde durumun ne kadar doğru olabileceği anlaşılabilir. Aydın-Şick sözlü ile yazılı kültürün iç içe geçtiği Osmanlı İstanbul'u toplumunda Onyedinci yüzyıl ve sonrasında okuryazarlık, kitap üretimi ve tüketimi, okumanın farklı sosyalliklerini ve tercih edilen metinleri

⁹Gülhan Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları*, (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015), 17-18.

¹⁰Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*, 20. Gül Hanım Cengiz, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk", (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019), 37. Hamile ve muhtaç durumdaki kadınlar için, Beyoğlu Rum Kadınları Cemiyeti tarafından Beyoğlu Tarlabası'nda bir hastane açma talebinde bulunulmuştur. Böyle bir hastanenin var olması ve durumun sakıncalı bir mahiyet taşıyabileceğinden izin verilmemiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Mektubi Kalemî(DH.MKT.)1155/22, 10 Safer 1325/25 Mart 1907.

¹¹Gülhan Balsoy, "Politik Bir Alan Olarak Kadın Bedeni Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması", *Toplumsal Tarih*, S.223, C.38, (İstanbul:2012), 23-24, 197.

¹²Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

¹³Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*, 25-26. Cengiz, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk".

¹⁴BOA., İrade Meclis-i Vâlâ(i.MVL.)44/830, 11 Ramazan 1258/16 Ekim 1842. BOA., Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı(A.MKT.NZD.)26/48, 1 Rebiyü'l-ahir 1267/3 Şubat 1851. BOA., Meclis-i Vâlâ(MVL.)46/9, 11 Safer 1263/29 Ocak 1847. Nice şöhrat sahibi ebeler Mekteb-i Tıbbiye ebeler kısmı imtihanlarında başarılı olamadıklarından kayıtları silinmişti. BOA. Zabtiye(ZB.)41/44, 03 Cemaziye'l-ahir 1323/5 Ağustos 1905.

¹⁵Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*, 18, 63-112. Darülaceze'de açılacak viladethanenin açılışı, Hz. Muhammed(s.a.v)'nin doğumuna denk getirilmiştir. BOA., DH.MKT.1148/37, 07 Muharrem 1325/20 Şubat 1907.

¹⁶Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*, 19.

¹⁷Araz, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak, 24.

araştırmışlardır. Buna göre, söz konusu dönemde Osmanlı İstanbul'unda ister dinî isterse eğlence meclislerinde belli bir topluluk karşısında kitap seslendirme temel pratiklerden biri olmuş, şehrin işitsel kültüründe kitaplar önemli bir yer tutmuştur.¹⁸ Kadınların ise nisbeten daha varlıklı birinin evinde dini metinleri okuma ve dinlemeleri geleneğini sürdürdükleri görülmüştür.¹⁹ Yukarıda da bahsedildiği üzere araştırmamızda öne çıkan gerek Besim Ömer'in eserleri gerekse dönemin süreli yayınlarındaki bebek bakım kılavuzları toplumda işitsel kültürün daha yaygın olduğu ve okuryazarlık durumu da göz önüne alınırsa belli bir kesime hitap etmesi durumunu akla getirmektedir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus, devletin takip ettiği nüfus politikası çerçevesinde halkın refah bir yaşam düzeyine ulaşması bilinçli ve sistemli bir düzeye yaygınlaştırılmaya çalışılmasıdır.

Osmanlı çocukları üzerine önemli çalışmaları bulunan Araz, çocukların yaşamında ve onlarla ilgili algılarda Ondokuzuncu yüzyıl başlarına ya da modernleşme sürecine kadar bir devamlılığın olduğunu bu dönem öncesinde de çocuklar üzerine düşünüldüğünü, tartışıldığını, çocukların yetişkinlikten tamamen ayrı bir dönem olarak tanımlandığını vurgulamıştır. Ona göre, Osmanlılar çocuklar hakkında İslâm dünyasından devralıp zenginleştirdikleri bir bilgi birikimine sahiplerdir.²⁰ Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasında klâsik dönemden devralınan ve giderek artan bir şekilde çocuklara yönelik çağa uygun birtakım yenileşmeler gerçekleştiği anlaşılar. Bilinçli bir şekilde üretilen sosyal politikalar ile devletin gelecek nesil olarak gördüğü çocuk sınıfına ve onların sorunlarına özel önem vermeye başlaması dikkat çekicidir.²¹ Nüfusun bileşimi, kontrolü, gözetimi “modern devlet”in doğasının ve işlevlerinin kurucu öğelerindendir. Devlet ve toplum arasındaki ilişki, II. Mahmut saltanatından başlamasa da bu dönemde iyice belirginleşecek bir biçimde karşılıklı haklar ve sorumluluklar ekseninde şekillenmiştir. Hukuk sistemi yasama ve yürütmede değişimler, kanunnameler eğitim, sağlık hizmetlerinin genişlemesi, altyapı ve belediye hizmetlerindeki gelişme yeni yönetim anlayışının göstergesidir. Yollar, su kanalları, köprüler, okullar, hastaneler kadar tımarhaneler, karakollar, hapisaneler inşa edilirken nüfusun büyüklüğü, bileşimi, hareketliliği bilinmeliydi. Nüfus böylece diğer kaynaklar yanında kavramsallaşmıştı.²²

Osmanlı Devleti'nde çağdaşlaşma çabalarının çocuk hayatına yansıyan bir bölümünü çocuk sağlığı alanındaki gelişmeler meydana getirmiştir. II. Mahmut(1808-1839) zamanında belirginleşen, Tanzimat döneminde daha düzenli bir şekilde yürütülen yeniliklerin etkileri uzun vadede toplumun temelinde kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır. Bu alanda kaydedilen ve aynı zamanda çağa uygun bir şekilde seyreden değişimler; doğum öncesi tedbirler, doğum, çocuk beslenmesi ve bakımında uzman hekimlerin yetişmesi, kurumların açılması, ilaçların üretilmesi ve yaygınlaştırılması şeklinde özetlenebilir. Bu konuda Ondokuzuncu yüzyılda doğum ve doğurtma biliminin en önde gelen kişisi Hekim Besim Ömer'dir. O, kadın-çocuk sağlığı ve bakımıyla ilgili çağdaş Avrupa tıbbında kaydedilen ilerlemeleri mümkün olduğu kadar aktüel biçimde Osmanlı kamuoyuna aktarmış, eserleriyle ölümsüz hâle getirmiştir. Çalışmamızda bolca istifade ettiğimiz Besim Ömer'in kıymetli eserleri şüphesiz dönemin çocuk bakımında başvurulacak önemli kaynaklarındandır.²³ Dönemin kadın ve çocuk dergilerinde çocuk bakımı hakkında yazılar kaleme alan hekimler, tecrübeli anneler ve bilirkişiler alanda yolumuza ışık tutmuşlardır. Çalışmada Ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı toplumunda kadınlara yönelik ilk gazete olması açısından *Terakki-i Muhadderat*, en uzun ömürlü olması sebebiyle *Hanımlara Mahsus Gazete*, yine çocuk bakımıyla ilgili çeşitli yazılar barındıran dönemin süreli

¹⁸Elif Sezer Aydın-İrvin Cemil Schick, "Osmanlı İstanbul'unda Sese Dönüşen Kitaplar", *Zemin*, S.5(2023), 50-111.

¹⁹Aydın-İrvin-Schick, "Osmanlı İstanbul'unda Sese Dönüşen Kitaplar", 60-61.

²⁰Araz, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak, 22.

²¹Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaseti, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, 136,216. Cengiz, II. Abdülhamid Dönemi Sosyal Politikalarında Çocuk.

²²Erkaya Balsoy, *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı*, 28-29.

²³Gül Hanım Göktaş Cengiz, "Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, (2022).

yayınlarından *Kadınlar Dünyası*, *Çocuklara Mahsus Gazete*, *Çocuklara Rehberden* faydalanılmıştır. Elde edilen Başbakanlık Osmanlı arşiv kaynakları ise, konu hakkında sınırlı bilgiler vermiştir.

Osmanlı toplumu çocuk bakımında ebeveynlerden birinci derecede sorumlu tutulan kişi annedir. Süreli yayınların pek çoğunda ilk iki yaşın çocuk bakımında önemli bir aşamayı temsil ettiği ve süreçte annelere önemli vazifelerin atfedildiği görülmüştür. “Hıfzu’s-sıhhaya riayet validelerin vezaif-i esasiyesindendir. Ailenin menbâ’ı saadeti validedir. Edeb ve terbiye valideden tevellüd eder.” gibi sözlerle anlatılan durumun evde başka yardımcıları bile olsa annenin onlara nezaret etmesinin üzerinde ısrarla durulmuştur. “Aksi halde valide vazifesini ifâ etmemiş olur.” Aslında rahmine düştüğü andan itibaren bebeğinden bizatihi sorumlu hâle gelen annelere, bakımdan kaynaklı kayıpları azaltmak amacıyla dönemin süreli yayınlarında bir rehber niteliğinde bilgiler verildiği anlaşılmaktadır.²⁴ İlahi kanun tarafından kadına yüklenen annelik serüveninde hamilelik süreci ilk ve önemli merhalelerdir. Bir kadının çocuğunu sağlıklı bir şekilde dünyaya getirebilmesi ve tehlikelerden koruyabilmesi için hamilelik sürecinde beslenme, uyku gibi rutinlerine dikkat etmesi çevresel koşullardan bedenini ve ruhunu koruması gerekmektedir.²⁵ Doğumundan sonra da dünyaya getirdiği bu canlıyı büyütme ve bakımı aynı titizlikte sürdürmelidir. Bu sebeple çalışmada Ondokuzuncu yüzyılın sonları ve Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı toplumundaki çocuk bakımının öne çıkan aşamalarından temizlik, giyim, uyku ve yürüme dönemleri üzerinde durulmuştur. Araştırmada özellikle bebek bakım kılavuzları, kadın ve çocuk dergilerinde sağlıklı bebek yetiştirme niteliğindeki “rol model bakım yöntem”lerinden ayrıntılarıyla bahsedilmiştir. Hatıratlar da işin içine katıldığında bu yöntemlere pratikte ebeveynlerin ne kadar riayet ettiği, geleneksel yöntemler ile çağdaşı uygulamaların gündelik hayatta uygulanabilirliği merak konusudur. Bu sebeple araştırma tüm bu hususları incelemeyi amaçlamaktadır.

Doğum Sonrası İlk Bakım ve Uygulamalar

Avrupa’da doğum sırası ve sonrasındaki uygulamalardan bazıları Osmanlı toplumundaki geleneklerle benzerlik göstermektedir. Kadına muska takılması²⁶, doğum yapmış kadının kutsal mekânlardan kırk gün uzak tutulması, yeni doğmuş bebeğin şeytani güçlere karşı korunmasız olduğuna inanılması, göbek bağının şans getirmesi için saklanması Osmanlı’daki doğum inançlarını ve uygulamalarını akla getirmektedir.²⁷ Avrupa’da kadınlar doğumların yapılacağı odayı özenle hazırlıyorlardı. Varlıklı bir evde bu oda beyaz ipekle kaplanmış, ateş yakılmış ve gerekli bütün gereçler, giysiler hazırlanmıştır. Daha mütevazı evlerde en büyük oda veya ahır, samanlık, banyo bu iş için kullanılmıştır. Yine doğum için gerekli sıcaklık, temizlenme ve banyo için ihtiyaç duyulabilecek bazı basit malzemeler sağlanmıştır.²⁸ Başarılı bir doğumdan sonra ebeler annenin göbeğini ovmuş, merhem sürmüş, özel içecekler hazırlayarak yatıştırmak için dualar okumuşlardır. Yine ebe çocuğun göbek bağını kesmiş, düğümlemiş, bebeği ılık suda yıkamış, reflekslerini ve kemiklerini kontrol etmiştir. On dokuzuncu yüzyıl Fransa’sında annelerin genellikle oğullarının göbek bağlarını, anne karnındaki yakın ilişkilerinin sembolü ve oğullarına askerlikten kaçarken yardımcı olacak iyi şans muskası olarak sakladıkları anlaşılmıştır.²⁹ Aynı geleneğin Osmanlı’da, hatta bugün de anneler tarafından evlatlarının geleceklerini etkileyebilme (belirleyebilme) noktasındaki inanışları olarak devam etmektedir. Heywood, Avrupa’da çocuğun cinsiyetinin ona verilen değeri belirlediğini saptamaktadır: “İlk doğan çocuk, çiftin

²⁴“Validelere”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 386, 16 Şaban 1320(18 Kasım 1902), 5.

²⁵Semiha Nihal, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 1, 4 Nisan 1329(17 Nisan 1913), 4.

²⁶Ondokuzuncu yüzyılda anneler doğum esnasında işe yarayacağını düşünerek çeşitli muskalar –özellikle bütün Avrupa ülkelerinde bulunabilecek kartal taşı- takmayı severler ve kol, bacak, el ve parmaklar için “doğru” duruş biçimini korumaya çalışırlardı. Bu durum eskiçağlardan beri uygulanagelirdi. Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı’da Çocukluğun Tarihi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 62.

²⁷Heywood, *Baba Bana Top At!*, 68.

²⁸Köylü kadınlar pencereleri kapatmış, rüzgârın ve kötü ruhların gelmesini engellemek için çatlakları onarmışlardır. Hatta bu durum tıpta “kapama metodu” adını almıştır. Heywood, *Baba Bana Top At!*, 61.

²⁹Heywood, *Baba Bana Top At!*, 61,62.

doğurgan olduğunu kanıtladığından her zaman bir çeşit şükranla karşılanırdı. İlk oğlan her zaman Tanrının bir lütfu olarak görülürdü”.³⁰ Batı halkbiliminde erkek çocuğun doğumundaki sevinci ve kız çocuğun doğumundaki hayal kırıklığını gösteren birçok örnekten bahsedilmiştir.³¹ Anadolu’da ise geçmişten beri erkek çocuk, soyun devamının göstergesidir. Kıyaslandığında cinsiyet ayrımcılığı açısından kültürler arasında pek de fark yoktur.³²

Ondokuzuncu yüzyıl sonları Yirminci yüzyıl başlarında gerek İstanbul’da gerekse Anadolu’da doğumların genellikle evde ebe eliyle yapıldığı, hastanede doğum örneğine az rastlandığı anlaşılmaktadır. Hatta İstanbul’da sadece halkın çocukları değil padişah çocuklarının da ebe eline doğduğu görülmüştür. Nesilden nesle aktarılan “alaylı ebe”lerin yerini “diplomalı kadın ebe”lerin alması bir hayli zaman almıştır.³³ Bu konuda Örik, “O tarihlerde çocukları erkek ebelerin, doktorların doğurtmalarına pek ender durumlarda rastlandığından, ablamı da beni de Servet Hanım adında bir ebe dünyaya getirmişti. Bu ebe hanım başkent in en meşhur ebelerinden biri olduğu için, birkaç sultanı bu arada Mediha Sultanı doğurtmuştu.”³⁴ demiştir. Belki de modern tıbaa güvenmektense pek çok çocuk dünyaya getiren ebe eli daha güvenliydi. Uzman elinde doğsa bile ölen pek çok anne ve çocuk ile geriye onu şikayet eden babalara rastlanmaktaydı.³⁵ Osmanlı toplumunda ailenin ve ebenin doğuma birlikte hazırlandıkları, ebenin doğum yapılacak evi sık sık ziyaret ettiği bilinmektedir.³⁶ Doğum anında ve doğumdan hemen sonra Müslüman Osmanlı toplumunda yapılan işlemler hemen hemen her evde aynıdır.³⁷ Bebeği yıkama, göbeğini kesme³⁸, kundaklama ve dua etme... Ali Rıza Bey, “Vûkû-yı velâdeti müteakip ebe hanım çocuğu yıkar, tuzlar, lisanı tatlı olması için ağzına şeker sürer, sesi güzel olmasını aile arzu eylediği hâlde çocuğun göbeğini uzunca keser, çocuğu da kendisi kundaklar, sonra sırasıyla aile âzâsının kucaklarına verir.” şeklinde son dönem Osmanlı toplumundaki yenidoğanın ilk anlarını anlatmıştır.³⁹ Abdülaziz Bey de Ali Rıza Bey gibi Ondokuzuncu yüzyılda İstanbul’da bir Osmanlı

³⁰Heywood, *Baba Bana Top Atl*, 68.

³¹19. yüzyılda Britanya’da erkek çocuğun doğumu büyük bir çanın üç kez vurulması ile kutlanırken, kız çocuğun doğumu küçük bir çana iki kez vurularak kutlanmıştır. Bir Rus deyişinde: “Oğlunu besle seni beslesin; kızını besle başkasını beslesin.” denilmiştir Heywood, *Baba Bana Top Atl*, 68.

³²Bekir Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005), 196. Araz, 16. *Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, 34-37.

³³1827’de askerî modern tıp eğitimi vermek için açılan Mekteb-i Tıbbiye’de (1839’da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne), cerrahî öğrencilerine ebelik eğitimi verilmiş, ancak sadece erkek ebeler yetiştirilmiştir. Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, (Ankara 2004), 4. 1842’de eğitimli ebelerin artmasını isteyen Hekimbaşı İshak Efendi’nin girişimleriyle, yabancı ebelerin eğitim verdiği Osmanlı ebe kadınları diplomalarını almışlar ve devlet memurluklarına atanmışlardır. 1887’de ebelerin Darülfünûn-ı Tıbbiye-i Şâhâne’nin diplomasına sahip olma zorunluluğu getirilse, 1888’de bu konuda nizamname yayınlanırsa da uzun yıllar “alaylı ebe”lerin işlerini devam ettirdikleri anlaşılmıştır. Nil Sarı, “Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2/3 (1996/97):25. Ahmet Yadi, “Osmanlı Belediyelerinde Bir Sağlık Hizmeti: Ebeler [Kâbîlelik]”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 20 (2024), 4. Menekşe Yıldız Uslu, “Gelenekselden Modern Yöntemlere: Osmanlı Toplumunda Kadınların Doğum Süreci”, *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3(4), (2024), 38-49. Doğum ve doğurtma ilminin ilerlemesinde hekim Besim Ömer’in şüphesiz değerli katkıları vardır. Çocuk hekimi, kadın doğum uzmanı, ebe eğitmeni olarak tanınan Besim Ömer, 1887’de Paris’e gitmiş; 1891’de Modern Ebe Muallimi olarak Haseki Hastanesi’nde çalışmıştır.1892’de ilk doğum kliniği Seririyyât-ı Vilâdiye’yi açmıştır, 1896’da Doğum Kliniği Muallimi olan kendisine “Ebelerin Ebeleri” ifadesi kullanılmıştır. Ebe Hanımlara Öğütlerim, Gebelik ve Gebelikte Tedâbir, Doğururken ve Doğurduktan Sonra konu hakkında yazdığı eserlerdendir. Bkz. Doktor Besim Ömer, *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*, (İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1320). Doktor Besim Ömer Paşa, *Ebe Hanımlara Öğütlerim*, (İstanbul:Matbaa-i Ahmet İhsan, 1322). Doktor Besim Ömer, *Gebelik ve Gebelikte Tedâbir*, (İstanbul: Yeni Matbaa, 1340-1342).

³⁴Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, (İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002), 86. Halkın ebe özellikle erkek ebelere alışmasının zor olduğu gerçektir. Karısının İslâm’a uygun muayene edilmediği için şikayette bulunan kişi buna örnektir. BOA., Teftişat-ı Rumeli Evrakı(Rumeli Müfettişliği) Manastır Evrakı(TFR.I.MN.) 40/3963, 23 Rebiyü’l-evvel 1322/7 Haziran 1904.

³⁵BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası(BEO.)1/6, 10 Şevval 1309/8 Mayıs 1892. BOA., (ZB.)303/101, 23 Zilhicce 1318/13 Nisan 1901.

³⁶Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Cilt 1, (İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 11. Sağlık görevlilerinin gece gündüz âni durumlarda muayene ve doğumlarda yol masraflarının karşılandığı anlaşılar. BOA., Dahiliye Muhasebe Kalemî(DH.EUM.MH.)241/46, 11 Şaban 1328/18 Ağustos 1910. BOA., DH.EUM.MH.241/45, 11 Şaban 1328/18 Ağustos 1910.

³⁷Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 190.

³⁸Göbek bağı doğumdan 4-5 gün sonra kuruyup kendiliğinden düşer. Ölü doğan bir bebeğin göbek bağı kuruyorsa o diri doğup sonradan ölmüş olabilir. Göbek bağı kurumamışsa, o cansız doğmuştur veya doğumu akabinde ölmüş olabilir. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 33, 8 Muharrem 1287 (10 Nisan 1870), 4.

³⁹Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, (İstanbul:Kitabevi, 2001), 3.

evinde doğum geleneğinin bütün aşamalarını ayrıntılı olarak betimlemiştir. Ek olarak, annenin çocuğa süt vermeden önce yapılan bolca süt için ritüelleri, duaları, ve kulağına ezan okunmasından bahsetmiştir.⁴⁰

Yenidoğanın kundağa sarılması ve annenin toparlanması ile evde dualar, mevlitler veya şenliklerle Osmanlı toplumuna özgü bazı gelenekler sürdürülmüştür. “İlk meme verilmeden evvel, çocuğa büyükannesi abdest aldırır, Kuran-ı Kerim’i açar, sağ elinin şehadet parmağını besmele ile Kuran-ı Kerim’in bir sayfası üzerinde gezdirir, “Yarabbi sen Kuran’ın amelini yoldaş eyle, dinden Kuran’dan ayırma” duasıyla parmağını besmele ile yavrunun ağzına sürer, sonra annesinin memesine verirlerdi.” “Doğan yavru kız ise şerbet sürahisi kırmızı gaz boyamasına sarılır, erkek ise sürahinin boynuna kırmızı kurdele bağlanırdı.” Doğumdan sonra duanın yanı sıra mevlit de okutulurdu. Tanburî Cemil’in (1871-1916) oğlu Mesut Cemil’in doğumunda yapılan eğlenceleri ise, Refik Fersan şöyle anlatmıştır:

Mevliden sonra da zamanın vükelâ ve vüzerasının bulunduğu muhteşem bir saz yapıldı; Hâfız Şaşı Osman, Hâfız Sâmî, Hâfız Receb’den başka mabeyn Enderûn , hânende ve sâzendeleri.... Şehzâde Camii’nin müezzininin oğlu Hâfız Kadri’yle, annesi –zamanın meşhur kadın hanendelerinden- Zehra Hanım hiç gözümün önünden gitmez. Aralarına sokulup dinlemiştim; ama ne olsa çocukluk, doğrusu o akşamki Karagözle, hokkabazı hiç unutamıyorum.⁴¹

Bir yenidoğanın ilk anlarını uzman bir çocuk hekiminin kaleme aldığı Ondokuzuncu yüzyılın bir Osmanlı kadın dergisinden takip etmek mümkündür. “Yeni Doğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat” başlığıyla yazılar kaleme alan Hekim Veli Bey, doğar doğmaz yapılan işlemleri ve bebeğin feryat-ı figân şeklinde ağlamasını anlatmıştır: “Çocuk dünyaya gelir ve lazım gelen tedâbir icra yani çocuğun ağzındaki köpüklü salyaları imha olunur ve göbeği bağlanıp karnından üç dört parmak mahâlden kesilir ve çocuğu yıkamak için ılıcak su tedarik olunarak dünyaya henüz yeni gelen vatandaşımız...” geldiğini müjdelercesine gürültü koparır. Veli Bey, bebeğin şiddetle ağlama sebebini anne karnı ile doğduğu hava arasındaki farktan kaynaklandığını, doğumundaki vücut sıcaklığının normal bir insana göre 3-5 fazla olduğunu belirtmiştir.⁴²

Başka bir dergide yenidoğana ebeler tarafından doğumdan hemen sonra hazırlanma aşamasında kontrol amaçlı “başını sıkmak, burnunu çekmek, çenesini basmak” gibi yanlış davranışlar sergiledikleri bundan kesinlikle kaçınılması gerektiği, kalıcı sakatlıkların önlenmesi hususunda altı çizilen konulardandır.⁴³

Konuşmayı bilmediklerinden tüm ihtiyaçlarını ağlayarak anlatmışlardır. Bu sebeple çocuk ağlayınca sebebini aramalı. Düşünmelidir ki çocuğun tercümân-ı hayatı olarak figanından başka bir şeyi yoktur. Çocuk acıkır ağlar, üşür ağlar. Sıcaktan rahatsız olur ağlar, bir yerini pire veya tahta biti ısırır ağlar, kundak bir yerine batar ağlar, bezi kirlenmiştir ağlar. Emdiği sütü veya birşeyi hazmedemez ağlar. Husûsiyle beşikte uyutulacak yerde validesinin yahut sütninesinin kucağından uyutulmaya alıştırılmıştır, ağlar. Çocuk ağlayınca bütün bu esbab akla getirilmeli de hangisinden ileri geliyorsa onu def’ etmeli. denilmiştir.⁴⁴ Yani ilk aylarda en azından konuşup kendini ifade edene kadar bebeğin iletişim şekli ağlamaktır.

⁴⁰Kundak ve giyim meselesine ileriki bölümlerde ayrıntılı değinilecektir. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 12-13. Anne sütünün her derde deva olduğu, yenidoğanın ilk günlerde açılmayan gözlerine damlatıldığı görülmüştür. Mesela 1900 İzmir doğumlu Naci Gündem hatıralarında, “Doğduğu zaman leğende su ile yıkanılışını ve gözlerinin açılması için de annemin memesinden üç gün süt sağıldığını iyice hatırlıyorum. O zaman yenidoğan çocukların gözlerinin açılması için annesinin memesinden süt sağlamak lâzım gelirdi.” demiştir. Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 192. 19. Yüzyılın Osmanlı toplumunda annenin süt veremediği durumlarda “sütanne”ye başvurulurdu. BOA.MVL.1054/45, 25 Şevval 1294/2 Kasım 1877. BOA.DH.MKT.473/53, 28 Z 1319/7 Nisan 1902. BOA.Şura-yı Devlet(ŞD.)2356/29, 18 Zilkade 1315/10 Nisan 1898. Darü’laceze’deki maaşlı süttanneler için bkz. BOA.DH.MKT.816/40, 14 Zilkade 1321/1 Şubat 1904. BOA.DH.MKT.1249/72, 22 Rebiyü’l-evvel 1326/24 Nisan 1908. BOA.DH.MKT.1249/74, 22 Rebiyü’l-evvel 1326/24 Nisan 1908.

⁴¹Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 190-191.

⁴²“Yenidoğan Çocuklar Hakkında ... Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, 4. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 39, 28 Safer 1287(30 Mayıs 1870), 4.

⁴³Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329(19 Nisan 1913), 2-3.

⁴⁴Lamia, “Sıhhaten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 110, 24 Nisan 1313 (6 Mayıs 1897), 7. Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 5, 15 Rebiyü’l-ahir 1286(25 Temmuz 1869), 6-7.

Temizlik

Sağlıklı bebek gelişiminin önemli aşamalarından birisi temizliktir. Fakat Batı'da Onsekizinci yüzyıla kadar çocuğun temizliğine ne ebeveynler ne de hekimler önem vermiş, hatta kir tabakasının koruyucu bir işlevi olduğu bebeğin başını yıkamanın onu aptal yapacağı düşünülmüştür. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar uzmanlar ebeveynlere tuvalet eğitiminde acele etmemelerini tavsiye ederek alt ıslatmanın geçici bir durum olduğunu söylemişlerdir.⁴⁵ Osmanlı toplumunda ise temizlik geçmişten beri var olan ve süregelen önemli rutinlerdendir. Bu durum İslâm inancından kaynaklandığı kadar aynı zamanda bir medeniyet meselesidir. Terbiye kitaplarında temizliğin üstünlüğü temizlik ile yokluk arasındaki ince çizgi anlatılmıştır. “Medeniyet iktizası sabun” insanın zorunlu ihtiyacı olarak görülmüştür. İbrahim Edhem, “Ey oğul bu dünyada temizlik gibi güzel şey olmaz. Eli yüzü temiz olan çocuk biraz çirkin olsa da ne temiz diyor herkes meddah edip çirkinliği belli olmaz. Fakir olup urbası eski olsa da pak olduğu surette kimesne âti ayıblanmaz. Bir kimesne zengin olsa ve urbalar giyse kirli olduğu surette herkes âti ayıblar. Temizlik beden-i sıhhatini ve pislik vehâmetini mûceb olur bu dünyada vehâmetten nice illetler tekvin eder.” demiştir.⁴⁶ Yalnız yenidoğanlar, ilk birkaç gün anne karnından getirdikleri vücudunda koruyucu tabaka olarak varsayılan “mekanyum”, “çocuk sakızı” gibi farklı isimler verilen sıvıdan dolayı yıkanmamışlardır. Daha sonrası ılık su ile sabun, rakı vb. hiçbir şey sürmeksizin yavaşça yıkadıktan sonra kuru ve ılık beze sarmak kâfidir.⁴⁷

Osmanlı toplumunda temel bebek bakım yöntemlerinde vücut temizliğini sağlama önemlidir. Bu sebeple bebeğin pişik olmaması için sık sık altı değiştirilmeli, ılık suya batırılmış temiz ve yumuşak sünger ile silinmeli, üstüne pişigi önleyici pudra, zeytinyağı vücudu nemlendirmesi için uygulanmalıdır.⁴⁸ Sabunla yıkanan yenidoğanın kasıklarına pişik olmaması için pudra hatta nişasta sürme âdetini İngilizlerin de sürdürdükleri anlaşılmıştır. Fransızlar ise, temiz bir bez, zeytinyağı, tatlı badem yağı veya vazelin ile temizledikleri bebeklerini 28 sade sıcak su ile yıkamışlardır.⁴⁹ Mide ve bağırsakların düzgün bir şekilde çalışıp çalışmadığı bezlerden takip edilebilir. Üç aylık bebeğin bezi ortalama günde üç dört defa kirlenmeli, dışkının rengi ve şekline dikkat edilmelidir.⁵⁰ Bu konuda anılardan Osmanlı toplumunda ebeveynlerin çocuklarını rahatlatma anlamında bazı geleneksel yöntem ve şifalı bitkilere başvurdukları görülmüştür. Çocuk kabız olursa sedef yağı karnına sürülmüş, badem yağlı ılık su ağzından verilmiştir.⁵¹ Dişten kaşıntı, ishal, huzursuzluk yaşayan Nevhiz'in⁵² ateşi her gün 35'i bulunca Doktor Hakkı Şinasi Bey, banyo suyuna ceviz yaprağıyla tuz ve kepekten birinin

⁴⁵Heywood, *Baba Bana Top Atl*, 85, 105.

⁴⁶İbrahim Edhem, *Terbiyetü'l-Etfal Risalesi*, İstanbul:1285, 27-28-29.

⁴⁷“Yenidoğan Çocuklar Hakkında ... Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, 4. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında ... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 4.

⁴⁸Doktor Besim Ömer, *Çocuk Büyütmek*, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1320), 15. Asiy Cahit, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 16, 19 Nisan 1329(2 Mayıs 1913), 4. Belkis, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4, 8 Rebiyü'l-ahir 1286(18 Temmuz 1869), 4. Bez değiştirme sırasında Nevhiz'in annesi kasıklarına doğru kızartı görünce zeytinyağı sürerken hekimlerin tavsiye ettiği pudralardansa zeytinyağı daha yararlı der. Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, (İstanbul:YKY Yayınları, 2008), 56. Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yy.), 8. Asiy Cahit, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, 4. Belkis, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, 4. Pişik, çatlak ve yaraya pudralama sıkça tavsiye edilir. Gülistan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 376, 27 Cemaziyellevvel 1320(1 Eylül 1902), 2-3. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 25, 20 Cemaziyelahir 1322(1 Eylül 1904), 388-390.

⁴⁹Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, 2-3.

⁵⁰Dışkı yeşil ve katı olmamalıdır. Eğer öyleyse bebek kabızdır. Bu sebeple çocuk banyo ettirilir, karnına keten tohumu lapası sarılır, hatmi kökü suyu ve saf su ile temizlik yapılır. Belkis, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, 4.

⁵¹Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 22. Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 6-7. Kabız olan Nevhiz'e babası mini bir şırınga ile günde bir iki defa badem yağlı ılık su vermiştir. Annesi hasta olduğu için daha çok babası ile vakit geçiren Nevhiz'in babası gayet ilgiliydi. Anılarında, “Seni üşütmemek için sabaha kadar yanan sobamız ve başucumuzda sütünü ısıtmak için mangalımız vardı. Sobanın sönmemesine ben bakıyor, sütünü ben içiriyor, süt takımlarını ben temizliyordum.” demiştir. Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 22.

⁵²Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 56, 58. Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti İstanbul'unda, çocuk bakımı ve beslenmesiyle ilgili önemli bilgiler veren hatıratların başında Ahmet Nedim Servet Tör'ünkü başı çekmektedir. 1912 yılında doğmuş olan kızı Nevhiz'in doğum öncesi-sonrası anılarına, tüm bakım ve büyüme aşamasına yer verdiği Tör'ün Nevhiz'in Günlüğü "Defter-i Hâtırât"ından çalışmada sıkça faydalanılmıştır. En son gözleri geçmeyince eczanede bir su ile geçer. Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 73.

ilavesini tavsiye etmiş. Dişten dolayı göz çapaklanması ve ateşi sürerse banyo suyuna karnıyarık ile gül suyu katılmıştır.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Osmanlı'da altına bez ile muşamba bağlanan bebeğe bez bırakma döneminde lazımlık kullanıldığı anlaşılmıştır. Bakım kılavuzlarında süttan kesme dönemi gibi ayrıntılı olarak üzerinde durulmasa da bebeğin gelişimi için bez bırakmanın da belli sınırı olması gerektiği uzmanlar tarafından üzerinde ısrarla durulan meselelerdendir. Mesela üç yaşına basacak olacak Nevhiz'in hâlâ daha altını kirletmesini ailesi garipsemiştir. "Her çışinde bez ve donu değışse ve lazımlığa oturtulsa da çışe alışamadı" diyen babası Nevhiz'e "Sende bu şımarıklık bizde de bu zaaf bâki kaldıkça daha pek çok zaman bize metrelerce muşamba aldırırın" demiştir.⁵³

Osmanlı toplumunda uzman çocuk hekimleri çocuğun sağlıklı büyümesi için özellikle bebeklik döneminde sık ve düzenli banyo yaptırılmasını tavsiye etmişlerdir. Lohusalık sonrası bebeğin tırnağını kesme "babasının para kesesine elini sokması",⁵⁴ göbek bağı düşene kadar temizleme,⁵⁵ bağı düşünce "gömme veya saklama" âdeti, günümüzdekine benzerken sekiz-dokuz aylık oluncaya kadar günde bir veya haftada iki üç ılık su ile yıkamanın da büyüme faktöründe etkili olduğu düşünülmüştür.⁵⁶ Uzmanlarca sık ve düzenli banyo tavsiyesi yapılan bu dönemde bebekler mümkünse kenarları maden veya porselenden banyoluklarda, termostatla ayarlanan ortalama 37 sıcaklıktaki su ve vücudunu yakmayacak sabunla yıkanmalıdırlar. Bakım kılavuzlarında vücuda sabunu doğrudan temas ettirmemek gerektiği, sabun sürülen yumuşakça bir bez, fanilya parçası ile yıkama işleminin yapılması üzerinde durulmuştur.⁵⁷ Banyoda oldukça dikkatli davranılması gerektiği belirtilerek, "nevzâdı suya birden bire daldırmak yahûd başını suya batırmak hem çocuğun incinmesini hem de korkmasını müceb olur ki bu hal her günkü banyoyu bir zevk ve eğlence yerine geçecek yerde gerek validesi gerek çocuk için korkulu ve telaşlı bir muhatara haline getirir." denilmiştir. Bebeğin banyo yaptırılırken nasıl tutulması gerektiği de ayrıntılı tasvir edilmiştir. "Banyoyu yaptıran adam sol elini çocuğun başını dirsekle bileğinin ortasından tutacak surette arkasından geçirmeli ve sağ elini çocuğun sol buduna ihzâr edecek surette bacaklarının altından tutmalıdır. Çocuk banyosu yapan herkes bilmelidir ki çocuk gelişigüzel tutulacak olursa elden kolaycacık kayar ve bir tarafı incinir." Suyu sevmeyen çocuklara "asabi çocuk banyosu" başlığında ayrıca yer verilmiştir. Böyle çocukları cebren suya sokmaktan kaçınmak gerektiği söylenmiştir. "Banyoluğunun üzerine sarape bir çarşaf örterek suyu altında bırakmalı ve çocuğa

⁵³Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 175-177, 178-179. Şemseddin Sâmî, "Sıhhat", *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297(10 Haziran 1880), 38-41.

⁵⁴Annenin lohusalığı ve hamama girmesinden önce bir pazartesi günü bebeğin besmele ile tırnakları kesilir sonra babasının para kesesine sokulur alabildiği parası dadısı, sütninesi yoksa fakirlere dağıtılır. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 23.

⁵⁵Kadınlar Dünyası dergisinde yenidoğanın göbek bakımına yer verilmiştir. Her gün göbek tımarının yapılması üzerinde ısrarla durularak; göbek bağı düşünceye değin bezlerin dikkatli değıştirilmesi, yaranın kanaması durumunda toz haline getirilen mazının bölgeye dökülmesi tavsiye edilmiştir. Emine Seher Ali, "Terbiye-i Etfâl", *Kadınlar Dünyası*, 2-3. Genellikle piramitsi bir görünüm sergileyen mazi ağaçlarının ince, pulsu bir dış kabuğu ve lifli bir iç kabuğu vardır. Mazi ağacı kerestecilik ve yakacak olarak kullanılmasının dışında boyacılıkta ve *eczacılıkta* da kullanılır. Deri hastalıklarında mazi yaprağı tentürü, etbeni ve papilom gibi iyicil *vejetasyonları* gidermek amacıyla yerel olarak kullanılır. Erişim 20.12.2024. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Maz%C4%B1_\(bitki\)#:-text=Maz%C4%B1%20yapraklar%C4%B1%20kaynat%C4%B1larak%20ye%C5%9Fil%20renkte,idrar%20yollar%C4%B1%20hastal%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n%20tedavisinde%20yararlan%C4%B1l%C4%B1r](https://tr.wikipedia.org/wiki/Maz%C4%B1_(bitki)#:-text=Maz%C4%B1%20yapraklar%C4%B1%20kaynat%C4%B1larak%20ye%C5%9Fil%20renkte,idrar%20yollar%C4%B1%20hastal%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n%20tedavisinde%20yararlan%C4%B1l%C4%B1r). Yine doğum öncesi temin edilen göbek ipi badem yağıyla yağlanarak ufak bir tülbent arasına sarılır, tülbent dolaştırılıp göbek üstüne bağlanır. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 12-13. "Yenidoğan Çocuklar Hakkında ... Varaka", *Terakki-i Muhadderat*, 4.

⁵⁶Besim Ömer, çocuk doğduktan sonra sekiz-dokuz aylık oluncaya kadar günde bir defa ılık su ile yıkanmasını tavsiye eder. Hatta ilginç bir şekilde büyüdükçe tamamen soğuk su ile yıkanmasını ister. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Dördüncü Sene, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322), 116-117. 288-289. Belkis, "Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat", *Terakki-i Muhadderat*, 4. Sıdika Ali Rıza, "Terbiye-i Etfâl", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 17, 20 Nisan 1329(3 Mayıs 1913), 4. Çocuk yıkamak pek az kimselerin hakkıyla muvafık oldukları mühim ve güç bir vazifedir. Bir kadın doktorun eserinden tercüme edilen Hanımlara Mahsus Gazete'deki yazıda çocukların banyo yapmasının önemi ve bakımın her aşamasında olduğu gibi burada da anneye düşen göreve dikkat çekilmiştir. "Banyo çocuğun yalnız taharet ve istirahatı için değil, sıhhati için de elzemdir. Bir yaşa kadar çocuğu her gün sabahleyin yıkamak bir validenin ihmal edilmeyecek vazifelerindendir. Çocuğu sabahları alafranga saat dokuz ile on arasında yıkamalı ve yıkanmazdan yarım saat ewel karnını doyurmalıdır. Banyoyu yazın sıcak bir odada ve kışın ateş kenarında yapmalıdır." Gülistan İsmet, "Çocuk Banyosu", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 375, 16 Cemaziyelevvel 1320(21 Ağustos 1902), 1-2. "Çocuk Banyosu", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390.

⁵⁷Bu dönemde çocukların yıkandığı banyoluklar kenarları madenden veya porselenden çukurca bir tekne şeklindedir. Bebek, bu teknede 37 bir ılık suda yıkanır, pamuktan ziyade fanilyadan havlular ile kurulanır. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 29-30. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 23, 28-29. Emine Seher Ali, "Terbiye-i Etfâl", *Kadınlar Dünyası*, 2-3. "Yenidoğan Çocuklar Hakkında ... Muamelattan", *Terakki-i Muhadderat*, 4. Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 8. Gülistan İsmet, "Çocuk Banyosu", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1-2.

göstermemelidir. Adeta yanağa batırır gibi tutarak çarşafın üzerine batırmalı ve o halde yıkamalıdır. Bundan daha sade bir usul daha vardır ki o da çocuğu ikna etmek için içine sevdiği bir oyuncuğu koymaktır.” denilerek suyu sevdirmeye veya ısındırma amaçlı ebeveynlerin işlerini kolaylaştırıcı bazı tavsiyeler verilmiştir.⁵⁸

Yıkama işlemi bitirilen çocuk, pamuk veya faniladan havlu ile kurulanıp zeytinyağı masajına yatırılmalıdır. Banyo sonrası Osmanlı halkı arasında yapılan tuzlamayı kötü bir adet olarak nitelendiren Hekim Besim Ömer, zeytinyağı ile masajın bebeği rahatlattığını ifade etmiştir. Yine banyo sonrası kurulan bebek yara, çatlak ve pişik tedavisi için pudralama yapılabilir.⁵⁹ İlk aylarda iki üç dakika banyoda tutulması gereken bebek sonrasında beş on dakika kalabilir. Yine beslenmeden iki saat sonrası banyo uygundur. Başındaki kabuklanmalar zeytinyağı ve badem yağı misvak, meyan kökü ile fırçalanabilir.⁶⁰ Kulak ve burun temizliği ise, yumuşak bir mendilin kıvrılan köşesi ile dikkatlice gerçekleştirilir.⁶¹ Bakım kılavuzlarında yer alan tüm bu bilgiler bazı evlerde pratikte titizlikle uygulanabilmıştır.⁶² Ancak şartlar ile olanakların tabii olarak evden evde değişiklik göstermesi muhtemeldir.

Şekil 1. Örnek bebek yıkama. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 34-35.

İlk aylarda sıkça yaptırılan banyonun zamanla seyrekleşmesi muhtemeldir. Bunda hem çocukların uykuya geçişini kolaylaştırma hem de onun daha hızlı büyümesinde etkili olacağı inanışı etkilidir. Ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı kadın süreli yayınlarında annelere yardımcı olabilmesi amacıyla çocuk banyosunun saat-

⁵⁸Gülüstan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1-2. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390.

⁵⁹Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 29-30. Gülüstan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2-3. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390.

⁶⁰Sıdika Ali Rıza, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, 4. Banyo yapmadığı günler kıyafet değişimi öncesi zeytinyağı ile silinebilir. Tör, *Nevhîz’in Günlüğü*, 26. Belkis, “Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, 4.

⁶¹Gülüstan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1-2. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390.

⁶²Tör, *Nevhîz’in Günlüğü*.

lere bölündüğü görülmüştür. Buna göre, bir-dört yaş arası öğleden önce 08.00-09.00 saatlerinde; dört-on yaş arası çocukları ise mümkünse sabah 7.30'da banyo yaptırmalıdır. Bazılarını ise mizacı icabı akşamları banyoya sokmak daha faydalıdır. Özellikle bu on yaştan sonraki çocukların yazın 07.00, kışın 07.30'ta uyanıkları dönemler için geçerlidir. Böyle zamanlarda sabahları sadece çocukların yüz, el ve boynunu silmek, dişlerini yıkamak kâfidir. On dört yaş sonrası ise genç kategorisine giren çocukların özellikle her gün sabah sabunlu sıcak su banyosundan sonra içerisine biraz sıcak su katılmış fakat daha ziyade soğukça bir su ile durulanmaları tavsiye edilmiştir. Zayıf ve nazik soğuk suya vücudu dayanamayan çocuklar zorla banyo yaptırılmamalı, bunun yerine soğuk suya bandırılan bir sünger en son vücutta gezdirilmeli hemen havlu sarılıp oğuşturulmalıdır.⁶³ Ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı kadın dergilerinde aylık su banyoları şeklinde ayda bir defa yapılan günümüzün şifalı sularından da bahsedilmiştir. Bazı iltihabi hastalıklara, yorgunluğa iyi geldiği anlaşılan söz konusu suların sonrası kadınlar, çocuklar, hamileler ve hastalar soğuğa karşı korunmalıdırlar. Çocukların sağlıklı gelişiminde aylık su banyolarının etkili olduğu açıkça belirtilmiştir.⁶⁴

Öte yandan, çocukların sağlığı için dönemin süreli yayınlarında “Çocukları öpmeyiniz... Sizin kart ve köhne dudaklarınız, onların körpe ve taze yanaklarını soldurur. Mikroplarla doldurur” cinsinden ilânlar dikkati çekmiştir. Bağışıklıklarını güçlendirmek için türlü yöntemleri tavsiye eden hekimlerin bulaşıcı hastalıkları önleme açısından konuya dikkat çekmeleri oldukça doğaldır. Nevhiz'in babasının “rahatsızlık filan olmadığı zaman hiç o tavsiyelere, riâyet kâbil mi? Zaten öyle zannederim ki çocukları öpmeyiniz tavsiyesinde bulunanların ya hiç çocukları yoktur veya varsa bile o çocuklar mesela Nevhiz değildir.” sözlerinden ebeveynlerin buna uyum sağlamakta zorluk çektikleri anlaşılır.⁶⁵

Giyim

Hemen her toplumda bebeğe ilk aylarında kundaklama uygulanmıştır. Bebek kundaklamanın tarihi tıpkı diğer beslenme ve bakım konularında olduğu gibi geçmiş dönemlere kadar uzanmıştır. Romalılar, kundaklama usulünü benimserken Mısırlılar bebeklerini çıplak ve serbest bırakmışlardır. Avrupa'da ve Amerika'da bebeği kundaklama ve ilk aylarda kundak bezinin üstüne bir parça kumaşı sıkıca sarma geleneği vardır. Onaltıncı yüzyılda Avrupa'da sütnine ve dayeler çocukları kundaklamışlar, Ondokuzuncu yüzyılda da bu uygulamayı devam ettirmişlerdir.⁶⁶ Ancak Onyedinci ve Onsekizinci yüzyıllarda tıbbi otoritelerin yavaş yavaş kundaklamaya karşı çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Heywood, kundaklama geleneğinin Onsekizinci yüzyıldan sonra yok olmaya başladığını, ama kırsal yörelerde Yirminci yüzyıla kadar sürdüğünü belirtmektedir.⁶⁷

⁶³Gülistan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2-3. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390.

⁶⁴“İstihmam: İlk su banyoları”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 27, 5 Receb 1322(15 Eylül 1904), 429.

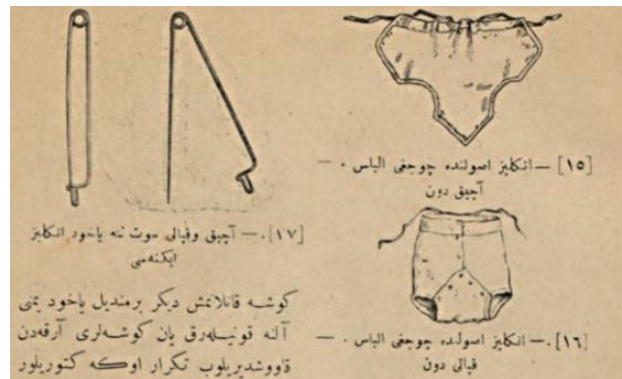
⁶⁵Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 43.

⁶⁶Doktor Besim Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekâsı, 1312), 6-7, 8-10.

⁶⁷Heywood, *Baba Bana Top Atl*, 68.

Şekil 2. (Solda) Romalılar zamanında kundaklama. Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 7. (Sağda) Fransa'da Onsekizinci asırda ve Ondokuzuncu asırda kundaklama. Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 9.

Bir yenidoğan için elbise gayet önemlidir, gelişip büyümesi boy atması için rahat kıyafetler gerekir. Ondokuzuncu yüzyılda Avrupa'da bebekler, İngiliz ve Fransız usulü olmak üzere iki şekilde kundaklanmışlardır.⁶⁸ Fransız usulünde öncelikle bebeğe tülbentten gömlek, bezden veya yünden bir zıbın giydirilmiştir. Bunların ikisi de ayrıktır ve kolları, boynu ve göğsü örtmüştür. Sonra ince bezden bir iç bezi, aynı bezden bir etek bezi, yünden veya pamuktan bir kundak, koltukların iki parmak aşağısından gömlek ve zıbın üstüne yerleştirilip çocuğun gövde ve bacakları sarılmıştır. Burada iç bezi bacakları sararak birbirinden ayırmıştır. Kundak ve etek bezi, ayakları çok taşıdığından vücudun bir kısmını yeniden sarmak üzere katlanmış ve arkaya bağlanmış. Hareket eden çocukların iç bezi ile cildi arasına gayet ince bir bez konulmuştur. Dört köşe bir tülbent, bir havlu ile katlanmış ve uzunca kısmı bel hizasına arkadan konulmuştur. Diğer uçlar bir sağ öbürü sol bacağı sarmıştır. Böylece ortaya çıkan pantolon, çocuğu çokça pislenmekten korumuş ve iç bezini muhafaza etmiştir. İngiliz usulünde kundak, tülbent ve arkadan açık bir gömlektir, üç köşeli iç bezi mahiyetinde bir dondan, Fransız kundağındaki zıbın ve kundak yerini tutan fanila uzunca bir entariden ibarettir. İngiliz usulünde gövde omuzlardan asılı bir korse, ayaklar triko uzunca bir çorap ve ayakkabı ile kaplı, baş ise çıplak hafif bir takye ile kapalıdır. Ayrıntılı bir şekilde Avrupa'da kullanılan iki yaygın kundaklama şeklini anlatan Besim Ömer, Fransız kundağının İngiliz usulüne göre daha iyi olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

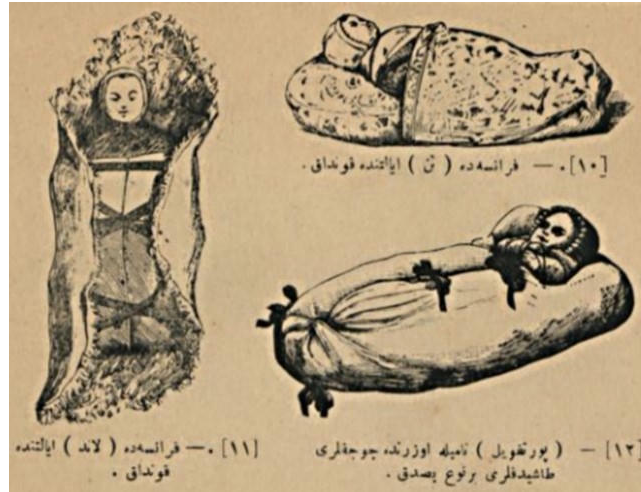
Şekil 3. İngiliz usulü kundak parçaları. Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 13. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 327-328. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 52.

⁶⁸Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, Birinci Sene, (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, 1315), 327-328. Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 11.

⁶⁹Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 328-329. Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 12-13.

Şekil 4. İngiliz usulü kundaklanmış bebek. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 14. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 327-328.

Şekil 5. Fransa eyaletinde çocuk, üzerinde çocuk taşınan yastık. (Solda)Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 11.

Şekil 6. Ondokuzuncu asırda Korsika'da Fransa'da çocuk. (Sağda)Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 10.

Sınırları oldukça geniş olan ve etnik bakımdan pek çok milleti barındıran Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgelerinde bebekleri kundaklama usulünün çeşitlilik arz ettiği anlaşılmıştır. Genellikle bebekler iki-üç metre uzunluğunda bir bez ile boyundan ayaklara kadar sarılmış ve kollar vücuda bitleştirilmiştir. Besim Ömer, Osmanlı kadınlarının bebeklerini kundaklamada oldukça katı bir yol takip ettiklerini ifade etmiştir. Buna göre, gün içerisinde birçok defalar kundak çözülürse hemen geri bağlanmış, hatta bazen bebeğin yüzü morarsa da ebeveyn telaş etmemiştir. Çünkü esas olan çocukların “mum gibi doğru” olmalarıdır. Bebeğin başı mevsimine göre yün, pamuk gibi bezlerle örtülmüş, onun üzerine bir çeneliği bulunan pamuk ve keten bir takye geçirilmiştir. Takyenin etrafına iki defa yani dört parmak genişliğinde bir bağ suretinde katlanmış mendil sarılarak uçları ön tarafa bağlanmıştı veya böyle iki mendil üst üste bağlanmıştı.⁷⁰

⁷⁰Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 328-329. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 13. Besim Ömer'e göre, ilk 3 ayda sağlıklı kundaklama şekli şu şekildedir: Annesinden ayrılan bebek, vücudu temizlendikten sonra göbeği bir beze sarılıp ketenden veya faniladan bir kuşak ile sarılır. Geriye kundaklama ve giydirme kalır. Çocuk ilk zamanlarda oldukça sıcak tutulmalıdır. Bu sebeple başına mevsimine uygun pamuk, fanila ya da keten bir takye geçirdikten sonra, bir bez gömlek, bir zıbin ve mevsim triko, başka bir zıbin giydirilir. Fanila, pamuk pike, kundaktan bir parça bezden

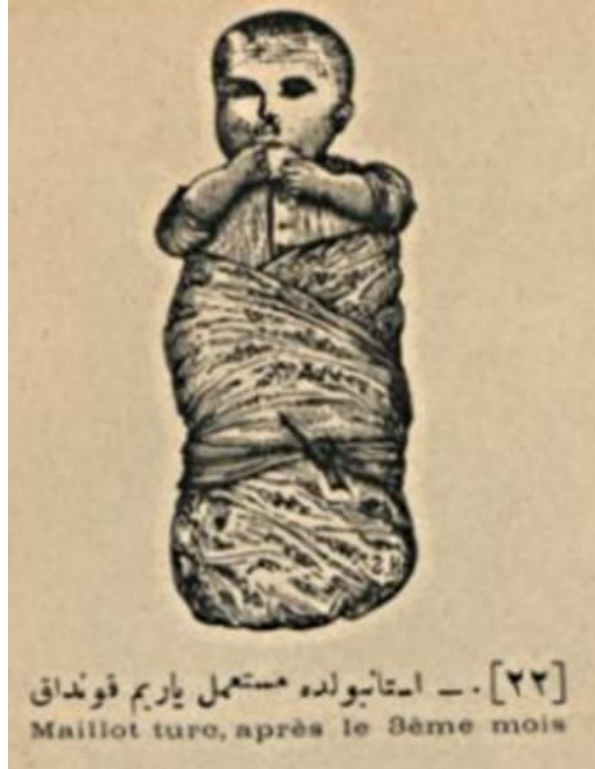

Şekil 7. Kız ve erkek bebeklere mahsus kundak sübekleri. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 17. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 334.

Şekil 8. İstanbul'da kullanılan kundak. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 17. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 335.

ibaret kundak takımı ise üzerine ya bağlanır ya da batmamak üzere ucu saklı "İngiliz ya da sütüne iğneleri" ile iliklenir. Tüm bu sayılan kundak parçaları gayet bol bırakılarak sarılır veya yarım kundak şeklinde uygulanır. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 338.

Şekil 9. İstanbul'da kullanılan yarım kundak. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 18.

Osmanlı çocuk-kadın dergilerinde anne ve anne adaylarını ilgilendiren bazı konular üzerinde hususiyetle durulmuştur. Kadınlara hamilelik, doğum ve çocuk bakımı konusunda tıbbi bilgiler verilerek, çeşitli tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu eğitici yazıların bir amacı da, toplumda mevcut olan bazı yanlış inançları ve cehalet içerisinde yapılan davranışları ortadan kaldırmaktır. Çünkü bilinçsizce yapılan bazı davranışlar, yenidoğan çocuklarda fiziki bozukluklara, sakatlıklara sebep olabilmektedir. Bu davranışlara verilebilecek en baştaki örnek, kundaklama şekli, yenidoğan çocuğun uzuvlarını fazlasıyla sıkmaktır.⁷¹

Bebek kundaklama ile ilgili olarak:

Bu usûl, bizim memleketlerde en çok kullanılan bir usûldür, ki gayet mahza olmakla beraber ilân beraat eylememiştir. Ekser kadınlar çocuklarının güya her azasını düzeltmiş olmak fikriyle çocuğunu sıkı sıkı kundaklarla sararlar, zavallı çocuğa sekiz on kat elbise giydirüb, ellerinin ayaklarının değil, hatta....dahi teneffüs her...tatil ettirirler. İngiliz usulü kundaklama bu usulün bizde tatbiki kabul olmayacağından tarifinden sarf-ı nazar ettik. ...Bu usûl bizim memlekete gören iyi, çocuklarımıza dahi elverişlidir. Bu tarz kundaklamalar ile çocuğun her hareketi serbest kalır. Şöyle: Çocuğun gömlek ve içliği giydirildikten sonra kundaklama aşağıdan yukarıya pek hafif surette icra edilmiştir. Kundak koltuk altlarına götürüldükten sonra çocuğun ellerini açık bırakmalıdır. Kundağa hiçbir vesile ile toplu iğne takmamayı validelere tavsiye ederiz.⁷²

Anadolu'nun farklı bölgelerinde kundaklama ve beraberinde yapılan ritüeller farklıdır. Mesela Amasya ve civarında "öllük" olarak adlandırılan "öllük kazanında" kızdırılan toprak bebeğin bezi üstüne yayılmış, sonra belden aşağısı kundak ile sarılmıştır. Doğumundan sonra bebeğe bir gömlek ve küçük bir yelek giydirilmiş,

⁷¹Semiha Nihal, "Terbiye-i Etfâl", *Kadınlar Dünyası*, 4. "Yenidoğan Çocuklar Hakkında ... Varaka", *Terakki-i Muhadderat*, 4. "Çocuğun hareket-i teneffüs-sesine mâni' olmamak için kundak bezlerini sıkıkmalıdır. Kundağın uçları koltuklarına dokunmaksızın alttan geçmiş bulunmalıdır." Talat Ali, "Çocukların tarz-ı telbisi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 393, 16 Şevval 1320 (16 Ocak 1903), 1-3.

⁷²Feride, "Terbiye-i Etfâl", *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329 (20 Nisan 1913), 4.

başına takye konulup çenesi altından geçmek şartıyla yemeni bağlanmıştır. Yemeni kulakların dik olması içindir. Adana'da çocuğa nîmtan(mintan) ve gömlek giydirilmiştir. Belden aşağısı bezle sarılıp ısıtılmış toprak konulmuştur. Maraş taraflarında bebek doğup annesiyle bağı kesildikten sonra tuzlanarak bir beze sarılmış, beş-on dakika bu halde bırakıldıktan sonra ılık su ile yıkanarak kundaklanmıştır. Çocuk semiz olur ise, "pis kanın çıkıp kuvvet gelmesi için çocuğun arkası kırkı çıkıncaya kadar üç kere ustura ile çizilip kesilmiştir." Yenidoğan, "çocuk toprağı" isminde ıslanmayla çamurlaşmayan bir toprağın bezine serilmesiyle sarılmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı Balkan topraklarından Arnavutluk'un bazı bölgelerinde her gün yıkanan bebeğin başı açık tutulmakla beraber ayak ve kolları sıkı kundak ile hareketsiz bırakılmamış, bir nevi yarım kundak uygulanmıştır. Böylece bedenlen hareketsiz kalmayan bebeğin daha rahat gelişeceği düşünülmüştür. Bebeğe gömlek ve zıbın giydirilmiş, belden aşağısı bezlerle bağlanmış gibi ayaklardan itibaren de çuha kenarı veya yün ile genişçe şerit ile sarılmıştır. Beşikte genellikle kolları açıkta bırakılmıştır.⁷³

Tüm farklılıklara rağmen başkent İstanbul ve Anadolu'da yaygın bir uygulama söz konusudur. Buna göre, doğumundan önce çocuğun büyükvalidesi veya çok yakın bir akrabası tarafından hazırlanan içinde zıbın, omuz bezi, etek bezi, ayak bezi, ara bezi, takiye, çenber, gömlek, abanî kundak, yarım top şal ve yeşil duvak vb. bulunan kundak takımı içine konulan az şeker ve ekmek ile çörek otu serpilerek kibleye asılmıştır. Ayrıca yedi delikli mavi boncuk, bir ufak mazı, bir ufak şap, bir ufak yirmilik takımdan ibaret olan nazar takımı da kırmızı bir tüle bağlanarak hazırlanmıştır.⁷⁴ İlk üç ay pamuk, keten, yün ve tülbentten oluşan bu giysiler bebeğe baştan ayağa kat kat tam ve sıkı uygulanırken, üçüncü aydan sonra belden yukarısının serbest bırakıldığı yarım kundak şekli benimsenmiştir.⁷⁵ Hem Avrupa hem Osmanlı'da yukarıda da bahsedildiği üzere, uzmanlar bebeklerin eklemlerine zarar verecek hareketlerini kısıtlayacak sıkı kundaklamayı zararlı görmüşlerdir.⁷⁶ Usulünce uygulanan kundaklama, bebeği sıcak tutmanın yanında taşınmasını kolaylaştırdığı gibi zararlı etkenlere karşı da koruyabilir.⁷⁷ Onur'a göre, mahdud şehirli zengin sınıf müstesna, Türkiye'de kundak, bebekleri taşımak için biricik metottur. Çok eski zamanlara kadar giden süt çocuklarını kundaklamak âdetinin yerleşmesinde belki de taşıma kolaylığı esaslı bir amil olmuştur.⁷⁸

Ondokuzuncu yüzyılda İstanbul ve çevresinde üç aylık olduktan sonra bebek kundaktan çıkarılır ve gömlek, zıbın, entari, hırka ve takye giydirilir. Öncesinde olduğu gibi bu dönemde çocuklara sıkı ve ağır giyecekler yerine mevsimine uygun yün, keten, pamuktan bol ve hafif giysiler tercih edilmelidir.⁷⁹ Kıyafetlerin

⁷³Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, s.329-331.

⁷⁴Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 20-21. Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, 196, 228-229. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 11-13.

⁷⁵Feride, "Terbiye-i Etfal", *Kadınlar Dünyası*, 3-4. Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 6-7. Farklı örnekleri sıralayan Besim Ömer, genel olarak İstanbul ve Anadolu'da içten dışa doğru kullanılan kundak çeşitlerini büyük kundak(değirmi abanı), tartancık, duvak, etek bezi, ayak bezi, iç bezi, küçük bez, pamuklu takye, çenber, alin tülbendi şeklinde sıralamıştır. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bebeklerin, ikinci üçüncü aya kadar tam kundaklandığını, üçüncü aydan sonra yarım kundak usulünün uygulandığını ifade etmiştir. Bu sürenin 15 güne kadar devam ettiğinin altını çizmiştir. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 331-333. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 39-43. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 15-16. Abdülaziz Bey ise, kundak takımının içindeki asıl kundağı nüsha şeklinde, yani üçgen biçiminde devşirip üzerine pamuklu etek bezi, onun üzerine ince bir değirmi tülbent ve çocuğun başını tutmak için ayak bezi ile üzerine mermerşahi denilen iki kat yumuşak tülbent koyduktan sonra gayet ince sık Hint Dülbend'inden dikilmiş bir gömlek giydirildiğini ifade etmiştir. Bu gömleğin sarı ipekle ve bir bakire kız tarafından dikilmiş olmasının şart olduğunu belirtmiştir. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 12-13.

⁷⁶Besim Ömer, yenidoğanın el, ayak, bacak ve kollarının serbest kan dolaşımının rahat olacağı şekilde sarılmasını tavsiye etmiş. Kat kat bezle kundaklamanın yanlışlığının altını çizmiştir. Çünkü sıkı bir kundak, kemikleri yumuşak ve kırıkdağ halinde olan çocuğun âzâlarını bozup biçimsizliklere sebep olabilir. Yine bacak arasına kat kat konulan bezler de kırıkdağ yapısı ve bacaklara zarar verebilir. Ayrıca çocuğun baş kısmı da az bir zaman sonra kendi kendine doğal halini alır. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 335-338.

⁷⁷Heywood, *Baba Bana Top At!*, 84-85. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 327-329, 335-338. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 6-7, 8-10, 11,13. Faika, "Süt Emen Çocuklara Dair Malumat", *Terakki-i Muhadderat*, 6-7. Anadolu'nun farklı bölgelerindeki kundaklama usulü ve beraberinde uygulanan ritüeller için bkz. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 329-331. Sâmî, "Sıhhat", *Âile*, 38-41. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 9-29 Kanun-ı evvel 1320/6 Teşrin-i evvel 1321, 48, 762. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, Sayı 50, 23 Mart 1316(5 Nisan 1900), 3-4. "Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan", *Terakki-i Muhadderat*, Numara 40, 6 Rebiyü'l evvel 1287(6 Haziran 1870), 3-4.

⁷⁸Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, 192.

⁷⁹Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 336-337. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tibbiye*, Üçüncü Sene, (İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan Şürekası, 1320), 440-442. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 46-47. Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tibbiye*, 1322, 108. "Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan", *Terakki-i Muhadderat*, 3-4.

cinsi kadar rengi de önemlidir. Çünkü renklerden bazıları sıcaklığı daha çok çekebilir. Beyaz daha az çeker iken; siyah, sarı, yeşil, kırmızı, mavi daha çok çeker.⁸⁰ Yine Besim Ömer, çocukları mevsimine uygun giydirdikten sonra, soğuşa, sıcaklığa, rüzgâra alıştırmının sağlam bir bünye teşkilinde öneminden bahsetmiştir. Hekim Ömer, bu konuda ünlü bir meslektaşının sözlerini sıralamıştır: "Çocuklarınızı tere, soğuşa, rüzgâra, güneşe alıştırmınız. Yemek, içmek, yatmak, giyinmek gibi işlerde çocuğa gevşeklik, hafiflik verecek hâlleri, sebepleri gideriniz. Bu yolda büyüteceğiniz bir çocuk belki o kadar güzel, o kadar narin, o kadar yakışıklı olmaz, fakat her halde, gülbüz, sağlam ve kanlı canlı bir yavrucağ olmaktan da geri kalmaz."⁸¹

Kundaklamadan sonra genellikle beşinci-altıncı ayda hazır giyim çok yaygınlaşmadığından anneleri giysi hazırlama telaşı tutmuştur. Mevsimine uygun hazırlanan giysilerin genellikle gömlek, zıbın, entari, hırka ve takyeden oluştuğu anlaşılmıştır.⁸² Yapı itibarıyla oldukça minyon doğan babasının "küçük gömleklerden zıbınlardan ibaret olan çamaşırların sana pek bol, pek büyük gelmişti. Sen hakikaten pek mini mini ve hele pek zayıf bir çocuktun." "bir buçuk iki siklete balığ" şeklinde ifade ettiği Nevhiz'e ilk aylarda kundak giysileri kesilerek bedenlen uydurulmuştur.⁸³ Nisan 1913'te yaklaşık dört aylık olduğunda annesi yaz giysi hazırlığına başlamıştır. "fıtraten meyyâl-i serbestisin. Ayaklarının ve hele kollarının bağlanmasına hiç memnun olmuyor ve kundaklanırken bütün kudret-i tedâfüiyele mukavemete çalışıyorsun." denilen Nevhiz'in epeydir yarım kundakta bulunduğu ay sonunda buradan çıkması planlandığı anlaşılmıştır. Zira annesi ona yarım düzine kadar patiska don ile bir iki entari dikmiştir.⁸⁴

Ahmet Rasim özenle hazırlanan mektep giysilerinin yanında mahalle çocuklarının kıyafetlerini şöyle anlatmıştır: "Kumaş parçalarından basma, şal örneği, kadife, atlas, Şam alacasından ekserisinin tepelerine veyahûd yan, ön taraflarına (mavi boncuk) esas olmak üzere yapılmış nazarlıklar dikili, yekpâre dilimli, parçalı, bağı çeneden geçme takye, âdi fes, sarık, meslesi bükülüp kulakları örtmek şartıyla başa sarılmış beyaz veya reng-âmez mendil, yağlık, sırtlarda hırka, askısı kendinden bez pantolon biçimi dış don, üstünde türlü türlü mintanlar, âdi, baştan geçme yırtmaçlı, bellerden her nevî kuşaktan biriyle bağlı entari, şalvar bozması, dizlik tarzında (sıkma) biçimi, düz çuka, şayak, keten bezi, koyu renk basma pantolonlar; ayaklarda takunya, lapçın, mest kundura, yarım potin, hifaf işi yemeniler, hatta pabuç, çıplak ayak üzerine giyilmiş kenarlı kenarsız terlik hemen o zamanın etfâl-ı mahalle kıyafetnamesini teşkil ederdi."⁸⁵

Yine bazı moda akımlar özellikle İstanbul'da varlıklı ailelerin çocuklarına giydirdikleri kıyafet türünde olmuştur. Mesela Ondokuzuncu yüzyıl sonları "bahriyeli çocuk esvabı" modası vardı.⁸⁶ Tanzimat'tan sonra erkek çocuklara çeşitli üniformaların taklidini giydirmek moda olmuştur. Bu tarz aynı senelerde Avrupa'da da modadır. Avrupa modasının aktüel bir şekilde Osmanlı toplumuna aktarılmasında zamanın meşhur terzilerinin de payları vardır. Konu hakkında özellikle İstanbul'un Beyoğlu, Galata semtleri başı çekmekte ve terzilerin son moda çocuk kıyafetiyle ilgili ilanlarına gazete sayfalarında rastlanmaktadır.⁸⁷

⁸⁰Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 338. Mazhar, "Hıfz-ı sıhhat, Ruba giymek", *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 2, 19 Şevval 1296(6 Ekim 1879), 2. Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, "Musâhabe-yi Sıhiye", *Çocuk Bağçesi*, Sayı 8, 10 Mart 1321(23 Mart 1905), 10.

⁸¹Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1322, 115, 120-121, 371. "Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan", *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. Hayriye, "Çocuk Bakmak", *Terakki-i Muhadderat*, Numara 15, 27 Cemaziye'l-ahir 1286(4 Ekim 1869).

⁸²Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, 228. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, 336-337. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1320, 440-442. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 46-47. Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1322, 108.

⁸³Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 14-15, 26.

⁸⁴Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 38.

⁸⁵Ahmet Rasim, *Falaka*, (İstanbul:Hamidiye Matbaası, 1927), 57.

⁸⁶Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, 224.

⁸⁷Cüneyd Okay, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk", *Türkler Ansiklopedisi*, 14, (Ankara 2002), 49.

Konuyla ilgili Yirminci yüzyıl başlarında *Başımda fes mektebin ismini taşıyan sarı düğmelerle önü kapalı uzunca bir ceket ve diz kapağından dört parmak aşağı aksine kısaltılmış pantolon*. Bu sözde kısaltılmış pantolonu giydiğim zaman mahallemizin haylaz çocukları, yoldan geçerken benimle yüksek sesle bağırarak alay ederlerdi. Babalarımızın gününden başlayan giyim inkılâbına, bizim günümüzde daha ehemmiyetle devam ediliyor. Bu arada çocuk elbiselerinde .. pantolonlarında değişiklik yapılıyor. Boyları oldukça kısaltılıyor. Fakat bu yenilikte gene biraz çekingenlik var!.. Çünkü o zaman vücuttan herhangi bir yerin çıplak görülmesi ayıp sayıldığı için hiç olmazsa diz kapakları görünmesin diye dört parmak daha uzun yaptırılıyor. Bu elbiselere tabii uzun siyah çorapların giyildiği unutulmasın! Örnek verilebilir. Toplumda böyle değişimlerin yadırganabildiği anlaşıyor. Yoksa çocukların elbiselerinde birtakım vahi âdet ve modaları iltizam etmek âdeta çocuğun hayatını tehlikeye koymak demektir.⁸⁸

Uyku

Çocuklar için uyku bakımın önemli aşamalarındandır. Ahmed Midhat, “şu anda kendisinde meme emmek ile uyumaktan başka bir meşguliyet görebilemeyecek olan bu nevzâd-ı acibe”⁸⁹ dediği yenidoğanın ilk aylarını uyku ağırlıkta geçirdiği dönemi olarak vurgulamıştır. Bir dergide “yenidoğan çocuğa uyku mu yoksa zahire mi elzemdir? burasını tarif edemezsem de çocuğun dünyaya geldiği günden ta bir müddete varıncaya kadar memeden ziyade uykuya ihtiyacı olduğu pek kolay anlaşılabilir. Zira çocuk doğduktan sonra bir hafta kadar hemen uyumakta ve yalnız aç kaldığı hâlde uyanmakta ve büyüdükçe uykuyu derece derece azaltarak en nihayet uykuyu yalnız gece vakitlerine hasr etmekte olduğu bedihiyyattandır.” denilmiştir.⁹⁰ “Uyku çocukların gıdası hükmündedir” diyen Besim Ömer, bebeklerin uykusunun uzun ve derin olduğunu ifade ederek ilk haftalarda yirmi dört saatin yirmi birini uyku ile geçirdiklerini ifade etmiştir.⁹¹ Zamanla azalan uyku süreleri bir yaşa geldiğinde on dört saate inerken gündüz uykusu daha önemli hâle gelir. Çocuk, beş-sekiz yaş arası on bir saat, sekiz-on iki yaş arası on saat, on iki-on beş yaş arası dokuz saat uyumalıdır.⁹² On yaşlarından sonra çocukların kalkış saatleri yazın 07.00, kışın 07.30 şeklinde ayarlanabilmelidir.⁹³ Yine sağlıklı bir çocuk uykusu gürültülü kalabalıktan ziyade sakin ve huzur dolu bir mekânda olmalıdır.⁹⁴

Osmanlı toplumunda anneler çocuklarını uykuya rahat geçirebilmek için farklı yöntemler denemişlerdir. Beslendikten hemen sonra karnı tok olan veya sıcak bir banyodan sonra rahatlayan çocuk annelerince söylenen ninniler eşliğinde salıncak veya sallantılı beşiklerle⁹⁵ hafif sallamayla uykuya daha rahat geçebilmektedir.⁹⁶ Annelerin kullandıkları diğer bir yöntem de haşhaş veya körükçüoğlu macunu vermektir. Uyumadan

⁸⁸Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 225. Yenidoğan Çocuklar Hakkında ... Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, 4.

⁸⁹Ahmed Midhat, *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhîyesi*, (Dersaadet 1317), 36,71.

⁹⁰“Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varakanın Mabadi”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 35, 29 Muharrem 1287(1 Mayıs 1870), 3-4. Bir çeviri yazıda, gelişim aşamasındaki çocuklar için uykunun çok önemli olduğu vurgulanır. “Çocukların Uykusu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323(7 Nisan 1905), 8.

⁹¹Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 172.

⁹²Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1322, 281. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 172. Zati, “Musâhabe-yi Sihhiye”, *Çocuk Bağçesi*, 10.

⁹³Gülüstan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2-3. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390.

⁹⁴“Gürültü içinde uyku”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323(7 Nisan 1905), 8.

⁹⁵Çocukların uyurken kullandıkları beşik, karyola vb. gibi yataklarına ilerleyen paragraflarda ayrıntılı değinilecektir.

⁹⁶Gülüstan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2-3. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390. Murat Yurdakök, *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*, (Ankara: Öztürk Matbaası, 1984), 31. Heywood, *Baba Bana Top At!*, 106-107. “Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 30-31. “Bazı kadınlar çocuklarını çabuk uyutmak için beşiği gâyet hızlı sallar. Bu fenâdır, Çünkü bi-çâre çocuk hem sersem, hem de mi’desi bulanarak kusmasına sebep olur”. Sacide, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 20, 23 Nisan 1329(6 Mayıs 1913), 4. *Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 6 Teşrîn-i evvel 1321(19 Ekim 1905), 743. “Gürültü içinde uyku”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 8. Bebeği hızlı sallama âdeti asla tasvip edilmez. Uyanırken yatağına bırakılıp uyuması ve kendi başına durabilmeyi öğrenmesi her ağıladığında kucağa da alınmaması gerektiği söylenir. Özetle burada ihtiyaçlarının o ağılamadan yapılması üzerinde durulur. Asiye Cahit, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 21, 24 Nisan 1329(7 Mayıs 1913), 4. “Çocukları el üzerine alıp da sallamak vücutlarını tahrik etmek demek olur ve

önce çocuğa haşhaş veya körükçüoğlu macunu vermek Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yaygın olan bir Osmanlı âdeti haline gelmiştir. Amaç, çocuğu rahatlatmak ve daha rahat uykuya dalmasını sağlamaktır.⁹⁷ Karay, dönem ve konu hakkında “Haşhaş pek rağbettedir. Hiçbir mahalle aktarı yoktur ki çivilerinden kupkuru haşhaş hevenkleri sarkmasın. Bütün nesil, hangi ictimai sınıfa mensup olursa olsun, haşhaş menkuhu(kaynatılmış suyu) içe, eme dalgın ve yarı sersem büyümüştür.” demiştir.⁹⁸ Yine Abdülaziz Bey, “Küçük çocukları uyutmak için başvurulana fena bir âdetten de burada söz etmek gerekir. Uyutma maksadıyla çocuklara “Körükçüoğlu macunu” namıyla bilinen bir macun verilirdi. Attarlar tarafından haşhaş, bir miktar üzerlik, sakız ve benzerlerinden yapılan macun, içinde bulunan haşhaş yüzünden çocuğa bir sersemlik verir. Bu kötü âdete her nasılsa her hanede başvurulurdu.” demiştir.⁹⁹ Çocuk bakım uzmanları “Tatlı uyumak için çocuğa afyon gibi şeyler yedirmekten haklarında daha büyük düşmanlık olamaz.” şeklinde belirttikleri zararlı maddelerin kesinlikle verilmemesi konusunda uyarıda bulunmuşlardır. Eğer uyku problemi varsa altından başka rahatsızlıkların çıkabileceğinde hemfikir olan hekimler, onların önce annelerince temel ihtiyaçlarının giderilmesini¹⁰⁰ sonra muayene edilmelerini tavsiye etmişlerdir. Bir arşiv belgesinde Kalâ-yı Sultaniye Mutasarrıfı, tüm Anadolu köylerinde ve muhitinde okuryazar ve medenî ailelerin bile yenidoğanlarına haşhaş suyu ve afyondan yapılan hapları sıkça uyguladıkları şikayetini dile getirmiş. Gelecek nesle yapılan bu bilinçsiz zehirlenmenin önlenmesi için halka aydınlatıcı risaleler dağıtılıp bilinçlendirilmesini talep etmiştir.¹⁰¹ Önemli olan bu kötü âdete son vermektir ve bir çözüm üretebilmektir. Yapılan ikazlar sonucu Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı toplumunda söz konusu âdetde ufak azalmalar yaşandığı görülse de bu kötü gelenekten vazgeçiş çok da kolay olmamıştır.¹⁰²

İlk aylarda uzmanların üzerinde durduğu önemli meselelerden birisi, bebeği emziren anne veya süt-nenin onunla aynı yatakta kalmamasıdır. Zira hem Avrupa hem Osmanlı’da aynı yatakta emzirirken boğulup

hatta maymunların dahi kendi çocuklarını elleri üzerinde sallamakta olduklarına bakılırsa bu hâl tabî’i bir şey olduğu denebilir ise de çocuk bu vehile sallanırken çok defa düşüp sakatlanmakta olduğundan bu usulü terk eyleyenler benim indimde daha akıllıdır. “Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4.

⁹⁷Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 6. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 32.

⁹⁸Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 12.

⁹⁹Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 32.

¹⁰⁰Çocuk az veya çok doyurulduysa, fazlasıyla sıcak veya soğuk oksijeni az odaya yatırıldıysa, haddinden fazla veya az giydirildiyse uykuya dalmakta zorluk çekebilir. Önemli olan annenin bu sebepleri doğru teşhis etmesidir. Hanımlara Mahsus Gazete’de konu ile ilgili şöyle söylenmiştir: “Çocukların uykusu muntazam bir surette cereyan eylemelidir. Vücudun uykudan bi-hakkın istifade eylemesi için çocuk uykusu esnasında asla rahatsızlık eseri göstermemelidir. Halbûki çocuklar bazı defa müstesna uykusu esnasında ya sıçrayarak uyanırlar yahud uyanıp bir müddet hevâb-ı istirahat dalamazlar. İşte bunun behemehâl bir sebebi vardır ki dikkatli valideler bu rahatsızlığın sebebini derhal keşfederek izalesine çalışmalıdırlar. Halbûki çocuklarının bu gibi rahatsızlıklarına dikkat edemeyen valideler bunun sebebini keşfederek izalesine gayret eylemeği asla hatırlarına getiremeyeceklerinden zor ile uyutmak için çocuğa ya muttasıl ninni söylerler veyahut türlü türlü korkunç sözler ile korkutarak uyutmak isterler ki dimağa henüz teşekkül etmekte olan bir masum için bundan daha fena bir şey olamaz. Zavallı çocuğu istirahat içinde uyumaktan men eden esbâb meyânında en ziyade zikre şâyân olanı ... su-i tegazzidir. Çocuklara lüzumundan fazla yemek verilip ma’adasi doldurulacak olur ise rahat uyuyamaz. Çocuk uykusu esnasında muttasıl bir taraftan diğer tarafa döner sıçrar. Çocuğun karnı layıkıyla doyurulmayıp az veyahut kuvve-i maziyesi noksan bir taam dahi verilecek olsa yine böyle bir tesir görülür. Ziyadece sıcak bir odada uykuya yatırılan çocuklarda rahat uyuyamazlar. Oda sıcak olmağa beraber çocuğa kalın veya birkaç kat elbise giydirilecek olur ise yine rahat rahat uyuyamaz. Havası saf olmayan veya derûnünde iyice bir kalabalık bulunarak havası bozulmuş olan bir odada yatan çocuk da rahat uyumaz. İşte çocukların uykusu ekseri valideler için ehemmiyetsiz bir şey gibi görünmekte ise de bilakis “sıhhat-ı etfâl” noktâ-i nazarından pek mühim olduğundan bu keyfiyet validelerin nazar-ı dikkatlerinden asla ... tebâüd eylememelidir.” “Uyku Esnasında Rahatsızlıklar”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323 (7 Nisan 1905), 8. Kadıköy’deki Şifa Hastanesinden hekim Ali Rıza’da çocuğun gece uyanma sebepleriyle ilgili hemen hemen aynı konular üzerinde durmuştur. Ek olarak bademcik büyümesinden bahsetmiştir. Buna göre, “Çocuklarda gece ağlamaları bazen bademciklerin büyümesinden ileri gelir. Bunu anlamak için bademciklerin ve burnun arka deliklerindeki bezlerin dikkatle muayenesi kifayet eder. Eğer bunlar zahamet kesb etmiş yani büyümüş ise sebebin bu olduğu anlaşılır. Bu halde bademcikleri ve bezler çıkarılmaktan sonra çocuk rahat edemez. Zaten bademciklerin şişmesi sebebiyle çocuklar uyanık bulundukları zaman bile kolay teneffüs edemezler. Uyudukları zaman ise teneffüs büsbütün ... kesb edeceğinden biçare çocuk adeta boğulma derecesine gelip dehşetli bir feryad ile uykudan uyanarak ağlamaya başlar. Bu hâl-i tasbihe çocuğun bitab ve ..kalacağı zamana kadar devam eder. Bu bademcikleri dikkatle tedavi ettirilme ve çıkartılmak ıktiza eyler. Zaten gece ağlamaları her neden mütevellid olursa olsun imtidâd ettiği takdirde her halde önünü almağa çalışmalıdır. İhmal ve tekasül gösterilecek olursa çocuğun cümle-i asabiyetine .. olacağından ileride tedavisi müsgül birtakım imrâz-ı asabiyetin tekvine meydan verilmiş olur.” “Çocukların Uykuda Ağlamaları”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 506, 15 Safer 1323(21 Nisan 1905), 1-2.

¹⁰¹BOA.İrade Dahiliye(İ.DH.)46/13, 11 Zilkade 1328/14 Kasım 1910.

¹⁰²“Tatlı uyumak için çocuğa afyon gibi şeyler yedirmekten haklarında daha büyük düşmanlık olamaz. El-hâsıl çocukların hastalıkları görülürse e-tibbaya müracaat herhâlde efdâl ve evlâdır.” “Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 172-173. Sâmi, “Sıhhat”, *Âile*, 38-41. Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 12,14. Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 238.

ölen çocuk sayısı az değildir. Anne şefkatinin, koruyup kollanma ihtiyacının hat safhada olduğu duyguları sonuna kadar hisseden çocukların anneleri ile yatmalarında hiçbir sakınca yoktur. Sadece boğulma kazalarına karşı dikkatli olunması istenmiştir.¹⁰³

Ondokuzuncu yüzyılın çağdaş bebek bakım kılavuzlarında çocukların ayrı bir odaya, yaşına göre modern beşik, karyola, yatak takımı ve eşyalarına sahip olması gerekmektedir. Basit, eğlenceli olan bu odanın havadar, temiz 15-18' de, karanlık ve rahatça bulunması şarttır.¹⁰⁴ İlk beşik, anne kucağıdır. Çünkü anne bir taraftan gündelik işlerini devam ettirirken diğer taraftan bebeğini kayış, kuşak, sepet gibi şeylerle taşımak zorundaydı.¹⁰⁵ Yine ilk salıncaklar odaların köşelerine veya duvardan duvara gelişigüzel oluşturulmuştu. Altına meşin gerilen dört köşesine birer halka konulan uzunca bir çarşaftan ibaret salıncak, odanın bir köşesinde veya kırd ağaştan ağaca gerilmiş bir ipe bez geçirerek geçici kurulmuştu.¹⁰⁶ Yenileşme ile birlikte Ondokuzuncu yüzyılda yatakların yanında ilk “anne yanı” beşikler ortaya çıkmıştır. Bunlar zamanla alçak, ayaklı, sallanıyor olmak üzere çeşitlere ayrılmıştır.¹⁰⁷ Karyolalar ise, yüzyılın sonlarında İstanbul evlerinde veya çocuk odalarında yer almaya başlamıştır.¹⁰⁸

Beşik, insanoğlunun ilk mekânıdır, şahsi hayatına burada başlar. Bebekleri uyutmak ve susturmak için kullanılan beşiğin görevini tarihte büyük kaplumbağa kabuğu, kayık biçiminde oyulmuş ağaç kütüğü, kalkan bir hurma yaprağı da görmüştür. Tarihi olarak Romalılar zamanına kadar giden beşik,¹⁰⁹ Onbeşinci yüzyılda Avrupa’da kullanılmıştır. Mesela Fransa’nın köylerinde kullanılan uzunca beşik kadınlar tarlalarda çalışmışlar, emzirmek istediklerinde bebeği çıkarmadan beslemişlerdir. Yine Rumeli’nin çeşitli yerlerinde ve Arnavutluk’ta çocuklar küçük tekne gibi beşikte kalmışlardır.¹¹⁰ Onbeşinci yüzyılda yerden yukarı iki sabit ayak üzerinde asılı ve ortada bir mahor üzerinde iki yana sallanan beşikler icat edilmiş, Onaltıncı yüzyılın sonlarında beşiklerin kenarına perdeler yapılmıştır. Onyedinci yüzyılda beşik, Ondokuzuncu yüzyıldaki şeklini almıştır. İlk çocuk karyolaları ise, yine beşik gibi erken dönemlerde Dokuzuncu yüzyılda yaygınlaşmaya başlamıştır. Kamıştan üretilip uzun ve beyzi biçiminde olan sabit biçimdeki karyolalar, ayaklarına takılan tahta parçaları ile sallantılı hale getirilebilmiştir.¹¹¹

¹⁰³“Gerek çocuğun gerek nine veya sütninesinin huzur ve rahatına itina lazımeden olduğundan çocukları geceleri az emzirmek iktiza eder. Çocuğu, nine veya sütninesi kendi yatağında beraber yatırmamalı ve kucağındayken uyumamalıdır. Zira gerek yatağında gerek kucağında beraber uyutulan çocukların nefes alamayıp boğuldukları kesirü’l vuku’dur.” Adile, “Süt Emen Çocuklar ile Meme Veren Kadınlara Dair”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 3, 29 Rebiyü’l-ewvel 1286(9 Temmuz 1869), 7. “Çocuk, anası veya sütninesiyle bir yatakta yatmamalıdır. Çocuk uyucunca valide de uyuyor, uykusunda kendini bilmez döner. Çocuğun üstüne gelir, zavallı yavrucağ nefes alamamağa başlar. Kurtulmak için birazcık hareket ederse de valide uyku hali ile duymaz. Nihayet zavallı çocuk boğulur.” Lamia, “Sihhaten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 57. “Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. Şadan, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlara Dünyası*, Sayı 10, 13 Nisan 1329(26 Nisan 1913), 4. Avrupa’da bebek öldürme suç ve günah sayılmaktaydı. Dini otoriteler üstüne yatıp nefessiz bırakarak çocuk ölümlerine sebep olan ebeveynlere dikkati çekmekte ebeveynleri bebekleri kendi yataklarına almamaları konularında uyarıyorlardı. 14. ve 15. yüzyılda bazı ebeveynler bu suç sebebiyle hayır kurumlarına para ödemekte veya bir pazar gününü semt kilisesinin önünde pişmanlıklarını haykırarak bir senelerini su ve ekmekle geçirdikleri anlaşılmaktaydı. Heywood, *Baba Bana Top At!*, 89.

¹⁰⁴Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1322, 281. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 55. Gülistan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2-3. “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 388-390.

¹⁰⁵Kadınlara bu şekilde bebeklerini taşımaları çok eskilere dayanır. Çin ve Japonya’da yaygındır. Yine çadırda veya ağaçlar üzerinde kuru salıncak, ipe asılan kâmiş, kese, torba çocuğa yatak için kullanılmıştır. Japonya’da çocuk oyulmuş bir çam veya kayın ağacı kütüğünün içinde, düşmemesi için baş tarafına geçirilen demirden ilave bir kafes içinde durur. Bir nevi küfeye benzeyen bu kütükte omuzlarına kuşak geçirilir. Ömer, *Sihhat-nümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 24-25.

¹⁰⁶Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 30-31.

¹⁰⁷Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 23.

¹⁰⁸Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 29, 31.

¹⁰⁹“Karyola ve Beşik”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 397, 14 Zilkade 1320 (12 Şubat 1903), 1-2.

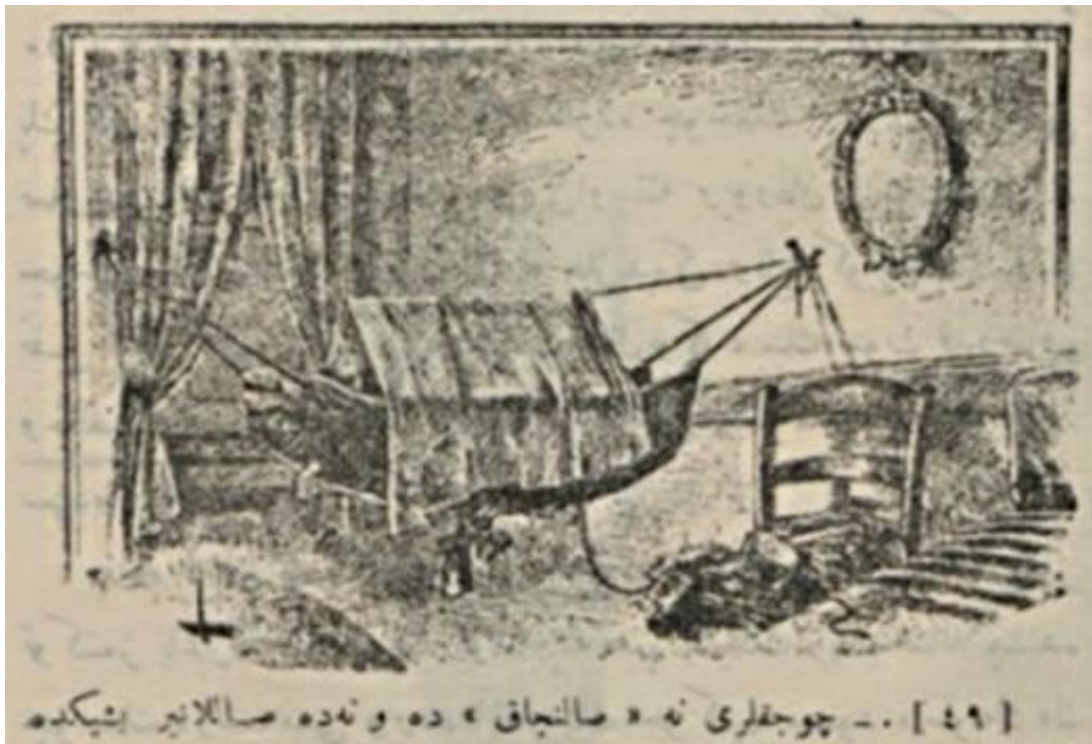
¹¹⁰Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 26-28.

¹¹¹Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 29, 31.

Şekil 10. Onbeşinci asırda Fransa'da beşik.... namındaki beşik. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 26 ve 27.

Anadolu halkının çocukları için ise, burayı çok iyi tanıyan Albert Eckstein adlı bir hekim şunları söylemiştir: *Evde beşik süt çocuğunun hemen bütün dünyasıdır; o evin iç âleminde bile tamamen ayrı hayatının ilk safhalarını beşiğinin içinde yalnız başına geçirir. Beşikler muhtelif mıntıkalarda pek değişikler. Beşiğin yapılış tarzının bir dereceye kadar ailenin zenginliğini de aksettirdiği söylenebilir. Bazı beşikler hamak şeklinde olup iplerle tavana asılmışlardır. İçleri kalın dokunmuş bir kumaş veya bir kilimle örtülmüşlerdir. Bütün beşiklerin müşterek özelliği sallanabilmeleridir. Bu hassalarından bebekleri sükûnete geçirmek için bol bol istifade edilir.*¹¹²

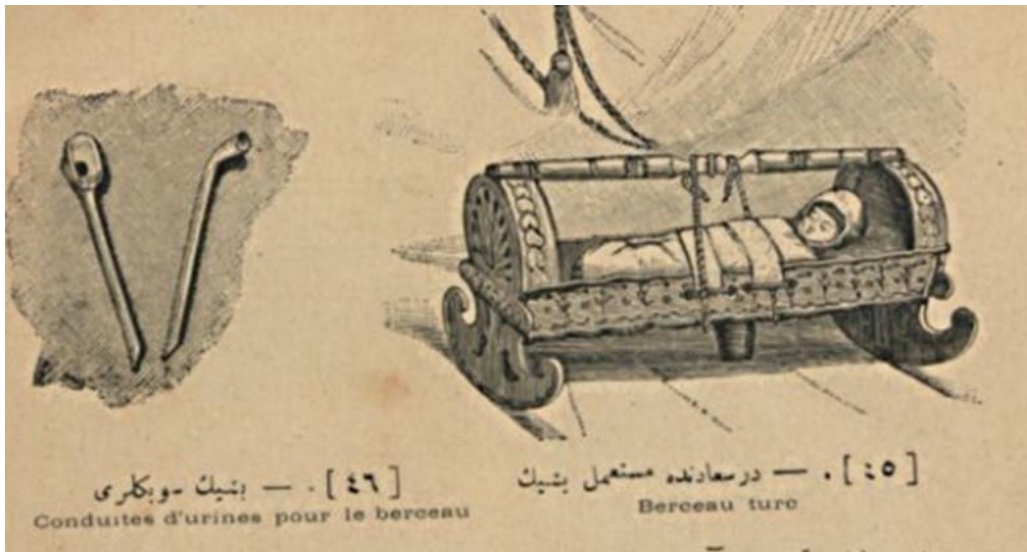

Şekil 11. Duvardan duvara kurulan salıncak. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 60.

Uzun, dört ayaklı, sandık biçiminde kapalı ve süslü olan ayaklı beşik ile yere yakın tülbentle perdeli

¹¹²Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, 192.

kayığa benzeyen ağaç ve demirden asılı sallantılı beşikler Osmanlı toplumunda yaygın kullanılmıştır.¹¹³ Ancak, Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı evlerinde Avrupalıların “terk beşiği” dedikleri kafesli ve alttan delikli yani “sübekli” beşik kullanımı daha fazlaydı. Uzmanlar sübeklerin temizlenmelerini zor ve hijyen bakımından kullanımını mahzurlu görüp tavsiye etmeseler de gerek anne gerekse bebek için kolay kullanımınca tercih edilmekteydi.¹¹⁴ Refik Halit Karay hatıratında, sübek kullanımının 1850’lerde yaygınlığından bahsederek sarayda bile yaldızlı gümüş sübekler kullanıldığını, Sultan Abdülmecit’in ilk şehzadesi Murat’a verdiği hediyeler arasında yaldızlı gümüş sübekler olduğunu söylemiştir.¹¹⁵ Abdülaziz dönemi için “Sübek devrindeyiz. Beşikler sübekli olduğu gibi bazı salıncakların alt kısmında da sübek geçecek bir delik mevcuttur. Cami kandillerinin azmanına benzeyen o biçimde fakat daha ince, mavimtırak, benekli benekli, âdî sırçadan yapılmış bu cam kavanozlar anayı biteviye(sürekli) bez yıkamaktan ve çocuğu da bacak arası pişmesinden kurtarır. Bir iyiliği daha vardır. Apış arasına fazla tül bent ve mermerşahi tıkarak bebeği çarpık ve ayırık bacaklı tenasüpsüz (uyumsuz) olmaktan korur.”¹¹⁶ demiştir. Kırılma ihtimali sonucu oluşabilecek kazalara karşı cam-şişe yerine tahta, ağaç sübeklerin kullanımı daha uygun görülmüştür.¹¹⁷

Şekil 12. İstanbul'da eski bir beşik ve sübek. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 32. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 61.

Sübekli beşiklerin yanı sıra hemen hemen her evde kurulum ve kullanım kolaylığından dolayı sıkça tercih edilen duvardan duvara seyyar beşikler de Osmanlı'nın her döneminde gözdeliğini korumuştur. Karay,

¹¹³Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 31, 34-35. “Çocukların beşikleri ağaçtan olmalı, çünkü bunları temizlemek kolay olur. Bizim beşikler fena değildir, şu kadar ki biraz daha yüksekçe olsalar iyi olur, hususiyile bazı yerlerde böyle alçak beşiklerde çocukları hayvanatın ısırdığı vâkidir.” Lamia, “Sıhatten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7.

¹¹⁴Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 31, 43-44. “Bazı mahdut mıntikalarda ve nadir olarak köylülerin bebeklerin idrarlarını toplamak için sübek denilen özel bir alet kullandıklarını gördük. Tahtadan oyulmuş bir borudan ibaret bulunan sübek idrarı geldiği yerden alarak beşiğe tespit edilmiş bir kaba nakleder. Sübeklerin temizlenmeleri zor ve hijyen bakımından kullanılmaları mahzurlu olduğu için birçok seneden beri sağlık kuruluşlarınca yapılmaları ve satılmaları yasaklanmıştır.” Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 192. “İfrazatı için beşikte sübek bulunduğu gibi kicina pamuklu pamuksuz müteaddit bezler sararlar.” Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 6.

¹¹⁵Arşiv belgelerinde yenidoğan şehzade ve sultanlar için özenle hazırlanan beşiklerin belli bir merasimle Padişah’a, Valide Sultan’a takdim edildiği anlaşılır. Abdülaziz’in oğlu Mehmet Şevki Efendi için BOA.Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defterleri(TS.MA.d.)8241, 29.2.1289/8 Mayıs 1872. Yıldız Sarayında Naime Sultan’ın karyolası ve şehzade beşikleri için BOA.Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı(TS.MA.e.) 208/18, 29 Zilhicce 1301/20 Ekim 1884. Beşik yorganı ve bağırdağ için BOA.TS.MA.e.594/118, 28 Safer 1301/29 Aralık 1883. Başka örnekler bkz.BOA.TS.MA.e.633/26, 03 Safer 1287/5 Mayıs 1870. TS.MA.e.777/76, 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819. TS.MA.e1298/13, 25 Rebiyü’l-velvel 1266/8 Şubat 1850. TS.MA.e1395/12, 19 Safer 1269/2 Aralık 1852.

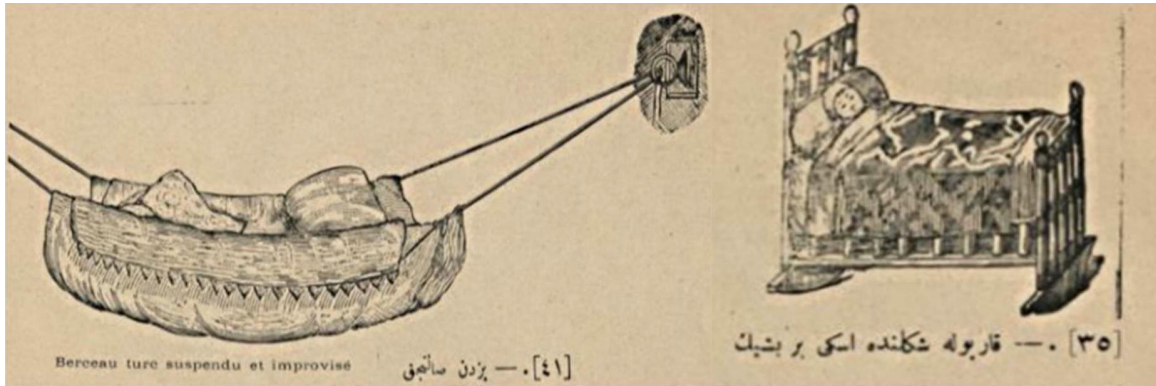
¹¹⁶Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 11-12.

¹¹⁷Lamia, “Sıhatten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7.

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında¹¹⁸ Osmanlı'da “her evde konakta bağdadî duvarlar çivi tutmadığı için, bina yapıldığı zaman bir veya birkaç odaya, köşeleme salıncak halkaları yerleştiril”diğini, bu halkaların bazen emzikli misafirlerin işine yaradığını ifade etmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir: “Öyleleri ihtiyaten iplerini de beraber getirirler; çocuk yolda ve kucakta yorulmuş olacağı cihetle ilk işleri hemen salıncağı kurmak ve yavruyu içine yatırıp uyuttuktan sonra sohbe dalmaktır. Araba işlemeyen gürültüsüz sokaklardan geçerken beşik tıkırtıları, salıncak gıcırtiları ve kalınlı inceli ninni sesleri işitilir: “Dana girdi bostana, kov bostancı danayı” ve “karga karga gak dedi, çık yollara bak dedi” nevinden...”¹¹⁹

Karay, II. Abdülhamid döneminde *Beşik azalıyor salıncak da öyle... sübek hemen hemen hiç kalmamıştır... devrin sonuna doğru, orta halli ailelerde icabında sallanabilen tel örgülü ufak karyolalar çoğalıyorsa da çocuk hastalanıp huysuzlandı mı büyük ana ile yaşlı dadı onu bir yatak çarşafına koyup birer tarafından yakalayarak salıncakta imiş gibi sallıyorlar. Beşik ve salıncakla beraber ne yazık ki güzel ninniler de seyreleşmiştir. Çocuk adım atmaya başladı mı el vurarak “zeytinyağının şişesi! Ciğerimin köşesi!” diye oynatmak âdeti bâki. Kundak ise gittikçe darlıktan kurtuluyor.*¹²⁰

Özetle Karay, Osmanlı toplumunda Ondokuzuncu yüzyılın ortalarını “salıncak ve sallantılı, sedefli, sübekli bir tahta beşik” kullanımıyla, yüzyılın sonları II. Abdülhamid dönemini “yüksek ayaklı sarı karyola ve ayrıca pembe boyalı cibinlikli gerektiğinde beşik gibi de kullanılabilen tel örgülü bir çocuk karyolası” kullanımının yaygınlığıyla betimlemiştir.¹²¹

Şekil 13. Osmanlı'da karyola şeklinde bir beşik ve salıncak. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 30 ve 27.

Tahta ve ahşaptan beşiklerin demir ve pirinçten karyolaların içerisine yerleştirilen yatakların rahatlığı çocuk bakımında önem verilen bir başka konudur. Sıcaklığı koruyan “varek” denilen deniz yosunu veya yumuşak yulaf sapı, buğday samanı, erik otu, mısır sapları, kerelti otu yaprakları ile doldurulan minder, katı olmayan pamuk veya yün yatak; sertçe ve biraz yüksekçe şilte, kıl veya varek yosunu ile dolmuş bir yastık yatak takımını oluşturmuştur.¹²² Temizliğinin kolay olması için yatağın üstüne bir muşamba onun üzerine

¹¹⁸Yirminci yüzyılın başlarında anılarda salıncak gıcırtiları ile Osmanlı annelerinin sesleri iç içe geçirilerek yâd edilmişti. Ayverdi, bu konuda “İstanbul gecelerinin pek tatlı, pek mûnis ve mevsimlere bağlı olmayan seslerinden biri de artık rağbetten düşmüş beşiklerin yerine geçen salıncak gıcırtiları ve namahreme taşmasından çekinildiği için yavaştan söylenen ninni sesleriydi. Çok defa çocuk uyur ninni susar, fakat salıncak iplerinin halkaları zorlayışından çıkan o dertli inleyiş sürüp giderdi.” demiştir. Sâmiha Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1977), 95. Başka örnekler bkz. Tör, *Nevhiz'in Günlüğü*, 30.

¹¹⁹Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 11. İkinci Meşrutiyet'ten on yıl kadar önce Atik Valide semtinde geceleri bazı ışıklı sinyaller verildiği padişaha jurnal ediliyor, bu ihbarla bizzat meşgul olan padişah hemen soruşturma başlatıyor. Sinyallerin çıktığı ev güçlükle saptanıyor; evde yoksul bir karı-koca, bir de bebek var; yapılan baskında sorun anlaşılıyor: “Karı-kocayı biraz teskin ettiler. Salıncağın her sallanışının iskemle üstündeki lambanın ışığını maskeleyip açmasını “sinyal” sandıklarını anlattılar...” Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, 193.

¹²⁰Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 14.

¹²¹Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 5-7. Darü'laceze'ye gönderilen yirmi beşik bkz. BOA.DH.MKT.2178/81, 4 Zilkade 1316/16 Mart 1899.

¹²²Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*, 1322, 281. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 45. Lamia, “Sıhatten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7.

bir pamuklu koyulmalıdır.¹²³ Üzerindeki örtü mevsime göre tercih edilmiş, genellikle sık dokunmuş çarşaf, yünden pamuktan yorgan serilmiştir. Bebeğin başı ve omuzları kan akışıyla rahat nefes alışını için ayaklarından az yüksekçe sağlı ve sollu değişimli yatırılması tavsiye edilmiştir.¹²⁴ Yine “çocuklar beşikte iken zıyâ-yı şemsi görüp gözleri kamaşmaması ve bilâhare şehlâ, şaşı olmaması için daima gözlerinin üstüne beyaz tülbent örtülür. Ellerini uyku arasında kımıldatıp korkmaması için yattığı beşiğin üzerini sarmak muktezidir.”¹²⁵

Yürüme

Osmanlı toplumunda bebek büyüyüp daha hareketli döneme geçtiği 2 yaş sonrası yataklarını oyun için kullanmaya yine sepet ve kütüklerde tutulmaya başlanmıştır.¹²⁶ Çocuk arabası Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde nadiren kendini göstermiştir. Karay, arabalardan “siyah boyalı, körüklü, çok yüksek, devrilme tehlikesine maruz biçimsiz şeylerdir. Ancak köşk bahçelerinde kullanılır. Zaten sokaklar hem bozuk hem de yazın tozlu, kışın çamurludur. Ancak başkalarına “çocuklarının arabası var” dedirtmek, debdebeli görünmek için satın alınmıştır; pek işe yaramaz, lüks eşyadan maduttur.” şeklinde bahsetmiştir.¹²⁷

Çocuğun yürüme zamanı tıpkı diş çıkarmasında olduğu gibi çocuktan çocuğa değişmektedir. Bu süre sağlam ve sıhhatli bir çocukta 1 ile 1 buçuk yaş arasındadır.¹²⁸ Osmanlı bebek bakımında hekimlerce, tıpkı dişlerin çıkması gibi yürümeye başladığı dönem, sağlıklı gelişim açısından kriter ve önemli bir merhale olarak kabul edilmiştir. Bu merhale vaktinden önceye veya sonraya kalırsa derhal hekime başvurulmalıdır.¹²⁹

Çocuklarda yürüme döneminden önceki emekleme devresi Batı’da hayvanlara özgü olması inanişinden kaynaklı ebeveynlerin bu dönemi direkt atlmasına sebep olmuştur. Erken yürümeye sevk edilen çocuklarda topallık, aksaklık gibi problemler yaygın görülmüştür. Osmanlı toplumunda ise tıpkı günümüzde olduğu gibi emekleme süreci yürümeyi teşvik edici bir dönem olarak kabul edilmiş. Oldukça hareketli geçirilen bu dönemde çocuğun kuru tahtaya, rutubetli yere oturtulmadan halı üzerinde tutulması, elbisesinin kısa tutulması tembih edilmiştir. Ayrıca mangala, soba, kazan gibi tehlikeli eşyaların etrafının piringten, telden paravanlarla korunaklı hale getirilmesi, merdivenlerin başına siperler koyulması, etraftaki kesici aletlerin toplanması, küçük düğmeler, şekerler ve çakıl taşlarının yaşanabilecek kazalara karşı ortalıkta bulundurulmaması istenmiştir.¹³⁰

¹²³Lamia, “Sihhatten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7.

¹²⁴Feride, “Terbiye-i Etfal”, *Kadınlar Dünyası*, 4. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 62, 64, 59-61. Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 45,34-35,29,45-46. Lamia, “Sihhatten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 7.

¹²⁵Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 6. Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4.

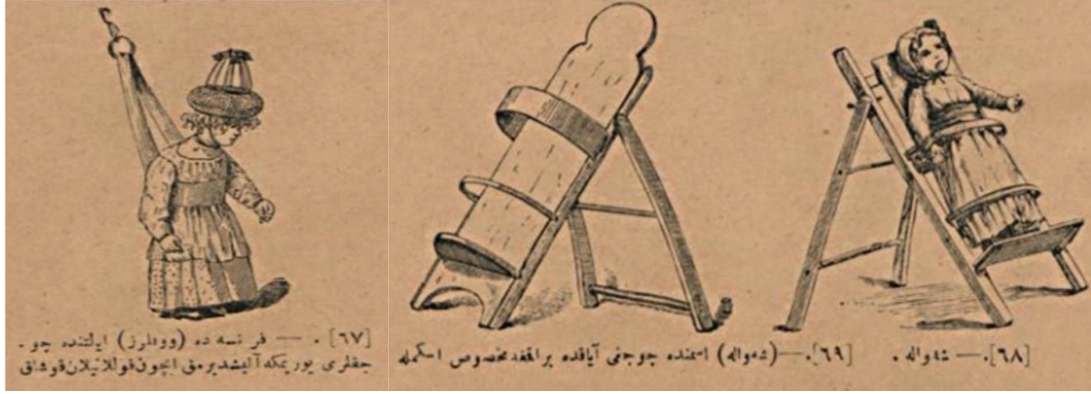
¹²⁶Ömer, *Sihhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 39.

¹²⁷Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, 15.

¹²⁸Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 156. “Yürümek zamanı geldiği halde henüz yürüyemeyen çocukları yalnız köşe gibi bir yere dayayıp bir müddet bırakmalıdır. Çocuk da yürümek hevesinde bulunacağı cihetle iki tarafa saldırmak ister. İşte bu, çocuk için bir nevi riyaset-i bedeniye olabilir. Halbûki çocukları böyle ellerinden tutup yürümek için icbar etmek hıfzu’s-sihha nokta-i nazarından pek muzirdir.” “Erken yürüyen çocuklar”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323(7 Nisan 1905), 8.

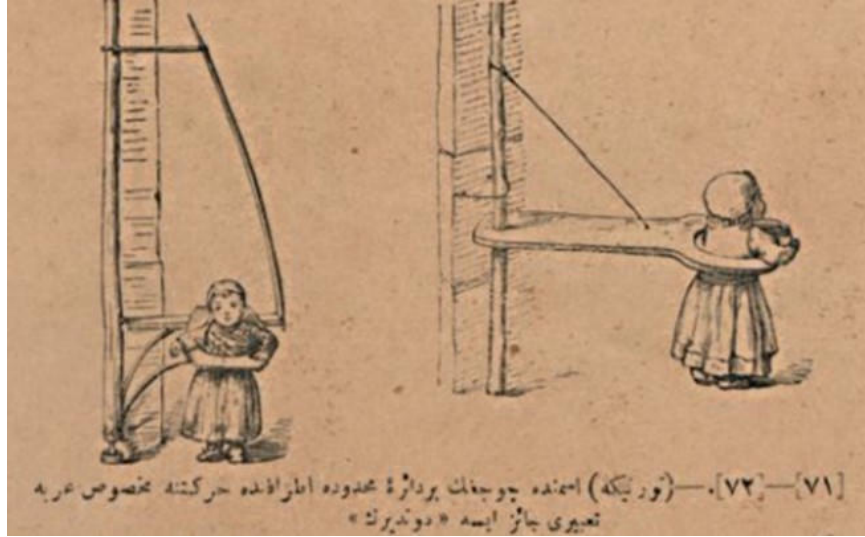
¹²⁹Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 159.

¹³⁰Heywood, *Baba Bana Top Atl*, 106. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 154-155. Doktor Arnodn, Gülistan İsmet, “Çocukların yürümesi”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 383, 21 Receb 1320(24 Ekim 1902), 2.

Şekil 14. Fransa'da çocuğu ayakta tutmaya yarayan kuşak ve iskemle. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 40 ve 41.

Emekleme sonrası kendince ayakta durma çalışmaları sırasında ebeveynler yine oluşabilecek kazalara karşı ve bacakları güçlendirme amaçlı önlemler almışlardır. Bunlar arasında elbisesine tel geçirme, küçük askılar takma, küçük yastıklı başlıklar bağlama, sarıklı takye takma gibi tedbirler sayılabilir.¹³¹ Yürümeyi desteklemek için sandalyelerden ona zarar vermeyecek ev eşyalarından faydalanabilir.¹³² Vakti gelmeden erkenden yürütölmeye çalışılan çocuklarda bel ve bacak eğriliği gerçekleşebilir. Bu sebeple yürüme zamanı gerekirse hekim eşliğinde tespit edilerek, ayakta durmayı destekleyici aparat ve aletlerden faydalanılabilir.¹³³ Osmanlı toplumunda çocukların yürümesini destekleyici koltuklardan geçirilen kayışlar, tekerlekli arabalar, çıkırık, kapaktan sürmeli veya dört tekerlekli arabalar yaygın kullanılmıştır. Hekimler ağaçtan yapılan bu arabaların uzun süreli kullanımının bebeklerde bacak eğriliğine sebep olabileceğinden, çocuğun bacak sağlamlığından emin olduğunda bu gereçlerin kullanılmasını kesin bir dille tavsiye etmişlerdir.¹³⁴

Şekil 15. Ayakta durmaya yardımcı alet. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 42.

¹³¹ Heywood, *Baba Bana Top Atl!*, 106. Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 154-155.

¹³² Doktor Arnodn, Gülistan İsmet, "Çocukların yürümesi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2.

¹³³ Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan", *Terakki-i Muhadderat*, 3-4. "Erken yürüyen çocuklar", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 8. Zamanı gelmeyen çocukları zorla yürütmeye çalışmanın oldukça zararlı olduğu hekimlerin üzerinde ısrarla durdukları meselelerdendir. "7. aya girmeden evvel ekseriya çocuk beşiğinden çıkarılmayarak kendi başına etrafı yastıklarla muhat bir halı üzerine terk edilir. Fakat bu zamanlarda çocuğu daha çabuk yürütmek için ipler ve kuşaklar ve tekerlekli arabalar kullanılmamasını ehemmiyetle tavsiye ederiz. Çünkü bu gibi alet çocukları koltuk altından tutarak ayakta durmağa mecbur eder. Ve henüz tamamiyla kesip kuvvet ve metanet etmemiş olan bacaklarını zorla dikerek muzırratı muceb olur." Doktor Arnodn, Gülistan İsmet, "Çocukların yürümesi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2.

¹³⁴ Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 155-156. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 41, 47. Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 25. "Hıfz-ı sıhhat", *Çocuklara Rehber*, 5. Doktor Arnodn, Gülistan İsmet, "Çocukların yürümesi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2.

Şekil 16. Yürüteç. Ömer, *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*, 44.

Sadece çocuk hekimleri değil, neşriyatta yazıları yer alan tecrübeli anneler de yazılarında çocukların erken yürütülmemesi ikazında bulunmuşlardır. Bu konuda *Hanımlara Mahsus Gazete*'de ihtiyar bir valide kadınlar arasında çocuğun yürüyüp yürüyememe konusundaki muhabbetlerini anlattıktan sonra "Bu hallere sebep olan validelerden başka kimse değildir. Çocuğumu bir an evvel yürüteyim, komşular görsün de 41 kere maşallah desinler diye bîçare masumcağızları henüz ayakları üzerinde durmaya külliye kuvvet ve iktidarları bulunmadığı daha doğrusu ayakların henüz vücudun ağırlığına tahammül olmadığı halde yürütmeye ve zor ile ayak durdurmağa başlarlar ve böylece akıllarınca çocukları yürütmeye alıştıırırlar." demiştir. Sonrasında dönemin tüm çocuk bakım uzmanları gibi çocukların yürüme aşaması, dikkat edilmesi gereken hususlar, ebeveynlere düşen sorumluluklar konusunda bilgi vermiştir. Örnek olması açısından yazının bir kısmı aynen alıntılanmıştır:¹³⁵

Küçük çocukları az 7-8 aylık iken yürütmeye alıştıırmalı, yürümek arzusu ilk evvel çocukta başlamalı. Validenin arzusu bu bâbda makbul değildir. Bir kere çocuk yürütölmeye başlandı mı bir iki saat devamlı çocuğu yürümeye bilâhâre kötörüm olmasına meydan verecek harekette bulunmamalı. Gayet az yürüt-meli. Kabiliyetinden ziyade iş görmeye ve gördürmeye teşebbüs etmemelidir. Etfâli evlerde yürütmek için envâi arabalar, uzunlu kısalı eşyalar pek çoktur. Bunların hiçbir faydaları olmadıktan başka bilakis mazarratları vardır. Yazdığımız fukaranın muhâsar ve sade olması iltizam edildiğinden eşya-yı mezkûrenin her birini birer birer saymak ve mazarratını şerh ve tafsîl etmek üzere olacağından bu bâbda tarik-i ihtisar ihtiyar eyledik. Çocukları bazen vakti gelmiştir diyerek ayakları tekerlekli bir arabanın içerisine koşarlar. Çocuk arabanın yürümesiyle güya yürüyor. Böylece sene geçer. Çocuğu arabasız yere bırakın derhal düşer. Çünkü arabaya alıştı. Kendi kendine yürüyemez. Bu kabil araba istimali mutlaka lazım ise bunu arada, sırada kullanmalı. Beş, altı, yedi, sekiz hatta birkaç yaşlarında iken bile etfâlin her âzası adeta balmumu benzer.. Öteye itmek, beriye çekmek yukarı kaldırmak gibi hatalarda bulunmamalı bir kere bu gibi bir hareket neticesiyle yerinden oynayan ve maazallah kırılan kol ve bacakların tedavisi güçtür. Her çocuk usul-i mezkûr ile yürümeye başladı mı hevesi artar, güler, yürümek ister, kalkar, duramaz, düşer, keyfi gelir, böylece sürünerek yürümeye alışır. Matlûbda budur fakat kuru tahta veya muşamba üzerinde değil çocuğun kafasını yarmamalı. Bir çocuk az kısa düşer de validesi bağırır çağırırsa çocuğu korkutur. Çocuk ağlamağa başlar. Bu iyi şey değildir. Valide bilakis âsâr-ı şevk ve neşe göstermelidir. Çocuğun bir kolundan tutarak ... adım gibi merdivenlerden yürüyerek birlikte çıkarmamalıdır. Bu gibi hatalar pek çoktur. Yegân yegân sayılsa kocaman bir kitap olur. Azdan çok anlamalı. Çocuk yürümeye başladı diye, tramvaya şimendiföre bindirmeye yeltenmek her gün sokağa çıkarmak gibi hareketlerde bulunmamalı.

¹³⁵Bir İhtiyar Valide, "Çocuklar Ne Vakit Yürümelî", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 17, 9 Cemaziye'l evvel 1313(28 Ekim 1895), 3.

Hafif derecede bile esen rüzgâr ve tozlar ve dumanlar çocuklarda pek fena ve ağır tehlikeler zuhuruna sebep olur. Kendi kendinize çocuklara hekimlik etmeyiniz. Ben size çocukların hıfzu's-sıhhasına, tagziyesine büyümesine vesairesine dair ara sıra anlayabileceğiniz tarzda fıkralar yazacağım, nasihat vereceğim, gücünüze gitmesin. Genç validelerle daima muhtac-ı muavenet ve nasihattirler. Yazacaklarımdan usanmayacağınızı kaviyyen ümit ediyorum. Bu defalık bu kadar olur.

Bir ihtiyar valide

Hekim Ömer kitaplarında yürümeye başlayan çocuklara “bebek parkı, bebek manajı”nı önermiştir. Manaj, bir metre uzunluğunda elli santimetre yüksekliğinde dört duvarlı bir paravandır. Paravanın etrafı bebeğin başının giremeyeceği sıkı bir ağ ile çevrilidir. Duvarları yıkanabilir, ortasına temiz bez serilir. Manaj dahilinde çocuk korunaklı alandır. Söz konusu park çocuğunu daimi surette teftiş edemeyen evler için çok gereklidir. Ona göre, “Park mütevazı yurtlarda faydalı bekçidir maaşsız dadıdır.”¹³⁶ Bunun dışında yürümeye başlayan çocuklar, iyi havalarda sık sık dışarıya çıkarılarak güneş ve hava banyosu aldırılmalıdır. Düz yerlerde yürüme çalışmalarında yalnız bırakılmalı, gerektiğinde koltuk altından destek olunmalıdır.¹³⁷

Bebeğin büyümesinde beslenme, diş çıkarma, yürüme gibi konuşması da telaş konularındandır. Anne ve sütanneler çocuklarını sakinleştirmek ve eğlendirmek için kullandıkları bütün tekerlemeleri aynı zamanda çocuklarına konuşmayı öğretmek için kullanmışlardır.¹³⁸ “Babba, nenne, mamma, atta, aba, cız, bız” gibi bebeğin ilk sözcükleri her Osmanlı evinin sevinç cümleleridir.¹³⁹ Gelişim aşamaları geciktiğinde anneler kendi inanışlarınca farklı gelenek ve uygulamalara başvurmışlardır. Mesela konuşmayan çocuğa kanarya suluğundan su içirmek, bazı türbelerin anahtarını ağzında çevirmek; yürümeyen çocuğa ceviz yaprağı kaynatıp yıkamak, üç cuma selâya çamaşır göndermek ve cuma günü kible yönünde “salladım oğlumu ya da kızımı selâya yürüsün haftaya cumaya” diye dilekte bulunmak bunlardan bazılarıydı.¹⁴⁰

Anılardan Ondokuzuncu yüzyılın Osmanlı toplumunda kadınların çocuk sağlığı ve bakımı konusunda geleneksel yöntemlere de sıkça başvurdukları anlaşılmıştır. Hocaya üfürükçüye gitme, kurşun döktürme, koca karı ilaçları yaptırma, kan aldırma en ilginç ve yaygın uygulamalardandır. Ali Rıza Bey, bunlardan korku damarına basma uygulamasını ayrıntısıyla anlatırken¹⁴¹ kadınlara özgü meslekler arasında da ebeleri ayrıca, kurşun döken, çocukların korku damarına basan, dalaklarını kesen şeklinde anlatmıştır. Bugün tamamen unutilan bu uygulamayı 1884 doğumlu Ömer Seyfettin “arkadaşına köpek saldırınca çok korkan küçük Ömer Seyfettin hemen eve koşar: anneme başımıza geleni anlattım. Abil ana beni yere yatırdı. Uzun uzadıya kasıklarına korku damarlarına bastı. Öyle bir dua okuyarak yüzüme üfledi ki sarımsak kokusundan aksırdım.”¹⁴² 1864 doğumlu Hüseyin Rahmi Gürpınar da hastalanınca Galata Mevlevihanesindeki üfürükçüye götürüldüğünü anlatmıştır. Necdet Sakaoğlu, Anadolu’da hastalanan çocuğa konulan ilk tanının nazar olduğunu tedavinin de nefesi keskin yaşlı bir kadının üfürüğü olduğunu belirtmiştir.¹⁴³

¹³⁶Ömer, *Çocuk Büyütmek*, 159.

¹³⁷Doktor Arnodn, Gülistan İsmet, “Çocukların yürümesi”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, 2. Yenidoğan Çocuklar... Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, 3-4.

¹³⁸Heywood, *Baba Bana Top Atlı*, 106

¹³⁹Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 25.

¹⁴⁰Sennur Sezer-Adnan Özyalçın, *Bir Zamanların İstanbulu*, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005), 234. Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 241.

¹⁴¹Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, 9.

¹⁴²Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 239.

¹⁴³Onur, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, 240. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Eti Senin, Kemiği Benim*, (İstanbul:Gürpınar Yayınları, 1963), 39.

Şair Leyla Saz Hanım, Osmanlı toplumunda yıllarca sürdürülen nazara, kötülüklere karşı koruduğuna inanılan kurşun döktürme işlemini anlatmıştır: “nazara karşı ise ne geçerli çare kurşun döktürmektir. Bunun yapılış biçimiye şöyledir: Hasta çocuğu yatırır. Üzerine boydan boya bir peştamal örterler. Çarşafın üzerine içinde su olan yeşil bir çanak yerleştirirler. Kurşun dökmekte usta olan kadın, içinde eritilmiş kurşun bulunan bir tavayla ve sıcak kurşunu yeşil tase boca eder. Suyu dökülen sıcak kurşun cızırdarak soğur ve katılaştıkça aldığı biçimleri izleyen kadın, bunlarda anlam çıkarır ya da gördüğünü sandığı biçimlerden çocuğun hastalık nedenini bulup çaresini önerir. Aslında kurşunun suya değmesiyle ortaya çıkan ve çocuğu saran sıcak buharın hastaya bir ferahlık vereceği peşinen kabul edilebilir. Bu işlem genellikle ark arkaya üç kez yinelenir ve erimiş kurşunun içine döküldüğü sudan birazı da hasta çocuğa içirilir.”¹⁴⁴

Çocuğun düşmesi kolunun bacağının incinmesi veya yerinden çıkması sonrası hekimler dışında yaygın tedavi araçları kırık-çıkıkçılardır. Bunların en meşhurları Ondokuzuncu yüzyılda İstanbul Çemberlitaş'ta Vezir Hanı'nda sonraları Beşiktaş'ta “Şehnezar namındaki” çıkıkçı aileleridir. Bunlar bacak ve kol kırıklarını maharetle sarmışlardır. Röntgensiz kırığı ve çıkığı teşhis etmişlerdir. Elleri ve parmaklarıyla kırılan çıkan kol ve bacağı yoklama suretiyle belirleyip hassasiyetler sarmış alçısız tedavi etmişlerdir.¹⁴⁵

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı toplumunda çocuk bakımının Ondokuzuncu yüzyıl sonları ve Yirminci yüzyıl başlarındaki dönüşüm süreçlerini ele alarak, temizlik, giyim, uyku ve yürüme gibi temel bakım aşamalarına odaklanmıştır. Araştırma bu aşamalar üzerinden, geleneksel inanç ve uygulamaların yenilikçi süreçle harmanlanmasını ve bu dönemin çocuk bakımına ilişkin yaklaşımlarını hem tarihsel bir perspektifle hem de sosyo-kültürel bağlamlarıyla göstermeye çalışmıştır. Ondokuzuncu yüzyıl öncesi Osmanlı terbiye kitaplarında temizlik, giyim, uyku gibi temel bakım süreçlerinin çocuk eğitimi ve ahlâkı içerisinde değerlendirildiği görülür. Söz konusu yüzyıl sonrası alanında uzman hekimlerin ve bakım konusundaki tecrübeli kimselerin kaleme aldığı bakım kılavuzları çocuk bakımını çağa uygun gelişmelerle değerlendirmişlerdir. Siyasi ve sosyal sebeplerle yaşanan nüfus kayıplarından dolayı yenidoğanların daha uzun ve daha refah yaşayabilmesi için sağlıklı bebek bakımı toplumda yaygınlaştırılmalıdır. Takip edilen nüfus politikasıyla devlet doğum ve doğum sonrası çocukların sağlıklı yaşamasıyla yakından ilgilenmiştir. Bu süreçte anneye bağımlı özellikle ilk iki yaş hem anne hem çocuk yakın koruma ve gözetim altındadır.

Çalışma, Osmanlı toplumunda çocuk bakımının geleneksel yöntemlerle yürütülen bir aile sorumluluğu olmasının yanı sıra çağa uygun gelişmelerle şekillendiğini göstermektedir. Özellikle Tanzimat sonrası dönemde belirginleşen toplumsal değişim, çocuk bakımında daha bilinçli ve sistematik yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Bir yandan klasik dönemden devralınan Osmanlı toplumunda doğum sonrası ve çocuk bakımında süregelen gelenekler, diğer yandan modern tıp bilgisi ve uzmanlıkların topluma aktarılması çabaları, çocuk sağlığı ve gelişimine dair yeni bir farkındalık yaratmıştır. Özellikle kadın ve çocuk dergileri, çocuk ölümlerini azaltmak ve sağlıklı bir nesil yetiştirmek için annelere yönelik rehberlik sağlamış, çocuk bakımına ilişkin doğru yöntemlerin benimsenmesini teşvik etmiştir. Söz konusu süreli yayınlar, dönemin bilgi paylaşımı açısından önemli araçları olmuş; annelere ideal bakım yöntemleri konusunda rehberlik etmiştir. Bu yönüyle Ondokuzuncu yüzyıl öncesi terbiye kitaplarıyla da benzerlik söz konusuysa yüzyıl sonrası kayıp nüfusu yerine koyma için anneler ve çocukları sosyal devlet politikası temelinde ele alınmıştır.

¹⁴⁴Şair Leyla (Saz) Hanım, *Anılar*, 19. Yüzyılda Saray Haremi, (İstanbul:Cumhuriyet Kitap Kulübü, 2000), 118. Kurşun döktürmeye pek çok anıda ayrıntılı yer verilir. Örnek bkz. Ali Ekrem Bolayır, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, (Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1991), 36-37.

¹⁴⁵Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 25-26.

Hijyen ve temizlik, Osmanlı toplumunda dini ve kültürel gelenekler sayesinde geçmişten günümüze devreden önemli bir unsur olarak varlık göstermiştir. Çalışma modern tıp ve hijyen anlayışının yayılmasıyla birlikte bu alanın daha sistematik bir hale geldiğini göstermektedir. Özellikle yenidoğan bebekleri düzenli banyo yaptırmak bugün olduğu gibi sağlıklı büyümenin temel ayağıdır. Kundaklama, hem Osmanlı toplumunda hem de Batı’da yaygın bir gelenek olarak varlık göstermiş, ancak zamanla bu uygulamanın çocukların fiziksel gelişimine zararları tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle bebeklerin sıkı kundaklanarak hareketsiz bırakılması, çocuklarda kas ve kemik problemlerine yol açabilmiştir. Dönemin kadın dergileri ve rehberlerinde, kundaklamanın zararlarını azaltmak için nasıl yapılması gerektiğine dair detaylı öneriler sunulmuştur. Mesele bugün de tartışmalıdır, hatta bazı pedagoglar kundaklanmayı “çocukluk tramvası” olarak nitelendirmektedirler. Yine Osmanlı’da bebeklerin kıyafetlerinin mevsime uygun, rahat ve hafif olmasına yönelik tavsiyeler, onların sağlıklı büyümesine katkı sağlamayı hedeflemiştir.

Çalışma, uyku düzeninin çocuk bakımında hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bebeklerin ilk haftalarda neredeyse tüm günü uyuyarak geçirdikleri, büyüme süreçlerinde ise uyku sürelerinin giderek azaldığı belirtilmiştir. Ancak uyku düzenini sağlamak için kullanılan haşhaş, macun gibi maddelerin çocuk sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri, dönemin önemli tartışma konularından biri olmuştur. Bu maddelerin kullanımını eleştiren uzmanlar, ailelere uykuyu doğal yöntemlerle sağlamalarını önermiştir. Bu tür eleştiriler ve yönlendirmeler toplumun daha bilinçli çocuk bakımına sahip olması içindir. Ayrıca, bebeklerin anneleriyle aynı yatakta uyumasının yarattığı riskler de modern tıp tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bu bağlamda, bebeklerin ayrı bir beşiğe veya odaya sahip olması gerektiği vurgulanmıştır.

Yürüme, Osmanlı çocuk bakımında sağlıklı gelişimin bir göstergesi olarak ele alınmış, bu döneme erken veya geç girilmesinin dikkate alınması gereken bir durum olduğu ifade edilmiştir. Çocukların erken yürütülmesi için kullanılan aparatların (örneğin yürüteç veya ayakta durmayı destekleyen aletler) yanlış kullanımı nedeniyle meydana gelebilecek fiziksel sorunlar, uzmanlarca sıklıkla üzerinde durulan konulardır. Ebeveynlerin geleneksel heyecanları ile modern uzmanların önerileri arasında süregelen çatışma konusu yürüme dönemi, çocuklar için sağlıklı gelişimi desteklemek adına sonuçlanmalıdır.

Sonuç olarak, Ondokuzuncu yüzyıl sonu Osmanlı toplumu, çocuk bakımına ilişkin geçmişten devralınan geleneksel yöntemler ile çağa uygun yeniliklerin bir arada bulunduğu ve birbirini etkilediği bir dönemi temsil etmektedir. Özellikle kadın dergileri ve uzman hekimlerin yazıları, annelere rehberlik eden birer araç olarak öne çıkmıştır. Çocuk bakımına dair yanlış uygulamaların düzeltilmesi, ölüm oranlarının azaltılması ve sağlıklı nesillerin yetiştirilmesi için gösterilen çabalar, devletin daha fazla müdahil olduğu Osmanlı toplumunun çocuk bakımı üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır. Bu dönemin incelenmesi, sadece geçmiş anlamak açısından değil, aynı zamanda günümüzdeki çocuk bakımı uygulamalarına da ışık tutması açısından değerlidir. Çalışma, tarihsel süreçte çocuk sağlığı ve bakımındaki dönüşümleri devamlılıkları gözler önüne sermeye çalışmıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, bu geçiş sürecindeki diğer toplumsal faktörleri daha detaylı bir şekilde inceleyerek, dönemin resmini daha kapsamlı bir şekilde çizebilir.

Hakem Değerlendirmesi

Çıkar Çatışması

Finansal Destek

Dış bağımsız.

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review

Conflict of Interest

Grant Support

Externally peer-reviewed.

The author has no conflict of interest to declare.

The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça | Bibliography

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA.)

- BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası(BEO.)1/6, 10 Şevval 1309(8 Mayıs 1892).
- BOA.Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.)2178/81, 4 Zilkade 1316(16 Mart 1899).
- BOA..DH.MKT.473/53, 28 Zilhicce 1319(7 Nisan 1902).
- BOA.DH.MKT.816/40, 14 Zilkade 1321(1 Şubat 1904).
- BOA.DH.MKT.1148/37, 07 Muharrem 1325(20 Şubat 1907).
- BOA.DH.MKT. 1155/22, 10 Safer 1325(25 Mart 1907).
- BOA.DH.MKT.1249/72, 22 Rebiyü'l-evvel 1326(24 Nisan 1908).
- BOA.DH.MKT.1249/74, 22 Rebiyü'l-evvel 1326(24 Nisan 1908).
- BOA.Dahiliye Muhasebe Kalemî(DH.EUM.MH.)241/46, 11 Şaban 1328(18 Ağustos 1910).
- BOA.DH.EUM.MH.241/45, 11 Şaban 1328(18 Ağustos 1910).
- BOA.İrade Dahiliye(İ.DH.)46/13, 11 Zilkade 1328(14 Kasım 1910).
- BOA. İrade Meclis-i Vâlâ(İ.MVL.)44/830, 11 Ramazan 1258(16 Ekim 1842).
- BOA.Meclis-i Vâlâ(MVL.)46/9, 11 Safer 1263(29 Ocak 1847).
- BOA.MVL.1054/45, 25 Şevval 1294(2 Kasım 1877).
- BOA.Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı(A.MKT.NZD.)26/48, 1 Rebiyü'l-ahir 1267(3 Şubat 1851).
- BOA.Şura-yı Devlet(ŞD.)2356/29, 18 Zilkade 1315(10 Nisan 1898).
- BOA.Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defterleri(TS.MA.d.)8241, 29.2.1289(8 Mayıs 1872).
- BOA.Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı (TS.MA.e.)777/76, 29 Zilhicce 1234(19 Ekim 1819).
- BOA.TS.MA.e1298/13, 25 Rebiyü'l-evvel 1266(8 Şubat 1850).
- BOA.TS.MA.e1395/12, 19 Safer 1269(2 Aralık 1852).
- BOA.TS.MA.e.633/26, 03 Safer 1287(5 Mayıs 1870).
- BOA.TS.MA.e.594/118, 28 Safer 1301(29 Aralık 1883).
- BOA.TS.MA.e. 208/18, 29 Zilhicce 1301(20 Ekim 1884).
- BOA.Zabtiye (ZB.)303/101, 23 Zilhicce 1318(13 Nisan 1901).
- BOA. (ZB.)41/44, 03 Cemaziye'l-ahir 1323(5 Ağustos 1905).

Süreli Yayınlar

- Adile, "Süt Emen Çocuklar ile Meme Veren Kadınlara Dair", *Terakki-i Muhadderat*, Numara 3, 29 Rebiyü'l-evvel 1286(9 Temmuz 1869), 7.
- Asiye Cahit, "Terbiye-i Etfâl", *Kadınlara Dünyası*, Sayı 16, 19 Nisan 1329(2 Mayıs 1913), 4.
- Asiye Cahit, "Terbiye-i Etfâl", *Kadınlara Dünyası*, Sayı 21, 24 Nisan 1329(7 Mayıs 1913), 4.
- Belkis, "Sütanalara ve Süt Emen Çocuklara Dair Malumat", *Terakki-i Muhadderat*, Numara 4, 8 Rebiyü'l-ahir 1286(18 Temmuz 1869), 4.
- Bir İhtiyar Valide, "Çocuklar Ne Vakit Yürümeli", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 17, 9 Cemaziye'l evvel 1313(28 Ekim 1895), 3.
- "Çocuk Banyosu", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 25, 20 Cemaziyelahir 1322(1 Eylül 1904), 388-390.
- Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 6 Teşrîn-i evvel 1321(19 Ekim 1905), 48.
- Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 6 Teşrîn-i evvel 1321(19 Ekim 1905), 743.
- Çocuklara Mahsus Gazete*, Sayı 46, 6 Teşrîn-i evvel 1321(19 Ekim 1905), 762.
- "Çocukların Uykuda Ağlamaları", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 506, 15 Safer 1323(21 Nisan 1905), 1-2.
- "Çocukların Uykusu", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323(7 Nisan 1905), 8.
- Doktor Arnodn, Gülistan İsmet, "Çocukların yürümesi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 383, 21 Receb 1320(24 Ekim 1902), 2.

- Emine Seher Ali, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 3, 6 Nisan 1329(19 Nisan 1913), 2-3.
- “Erken yürüyen çocuklar”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323(7 Nisan 1905), 8.
- Faika, “Süt Emen Çocuklara Dair Malumat”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 5, 15 Rebiyü'l-ahir 1286(25 Temmuz 1869), 6-7.
- Feride, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 4, 7 Nisan 1329(20 Nisan 1913), 4.
- Gülistan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 375, 16 Cemaziyelevvel 1320(21 Ağustos 1902), 1-2.
- Gülistan İsmet, “Çocuk Banyosu”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 376, 27 Cemaziyelevvel 1320(1 Eylül 1902), 2-3.
- “Gürültü içinde uyku”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323(7 Nisan 1905), 8.
- Hayriye, “Çocuk Bakmak”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 15, 27 Cemaziye'l-ahir 1286(4 Ekim 1869).
- “Hıfz-ı sıhhat”, *Çocuklara Rehber*, Sayı 50, 23 Mart 1316(5 Nisan 1900), 3-4.
- “İstihmam: Ilık su banyoları”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 27, 5 Receb 1322(15 Eylül 1904), 429.
- “Karyola ve Beşik”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 397, 14 Zilkade 1320(12 Şubat 1903), 1-2.
- Lamia, “Sıhhatten”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 110, 24 Nisan 1313 (6 Mayıs 1897), 7.
- Mazhar, “Hıfz-ı sıhhat, Ruba giymek”, *Tercümân-ı Hakikat*, Sayı 2, 19 Şevval 1296(6 Ekim 1879), 2.
- Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiye”, *Çocuk Bağçesi*, Sayı 8, 10 Mart 1321(23 Mart 1905), 10.
- Sacide, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 20, 23 Nisan 1329(6 Mayıs 1913), 4.
- Semiha Nihal, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 1, 4 Nisan 1329(17 Nisan 1913), 4.
- Sıdika Ali Rıza, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 17, 20 Nisan 1329(3 Mayıs 1913), 4.
- Şadan, “Terbiye-i Etfâl”, *Kadınlar Dünyası*, Sayı 10, 13 Nisan 1329(26 Nisan 1913), 4.
- Şemseddin Sâmî, “Sıhhat”, *Âile*, Sayı 3, 2 Receb 1297(10 Haziran 1880), 38-41.
- Talat Ali, “Çocukların tarz-ı telbisi”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 393, 16 Şevval 1320(16 Ocak 1903), 1-3.
- “Uyku Esnasında Rahatsızlıklar”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 504, 1 Safer 1323(7 Nisan 1905), 8.
- “Validelere”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Sayı 386, 16 Şaban 1320(18 Kasım 1902), 5.
- “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 39, 28 Safer 1287(30 Mayıs 1870), 4.
- “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelattan”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 40, 6 Rebiyü'l evvel 1287(6 Haziran 1870), 3-4.
- “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varaka”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 33, 8 Muharrem 1287 (10 Nisan 1870), 4.
- “Yenidoğan Çocuklar Hakkında İcrası Lazım Gelen Muamelat Unvanıyla Doktor Veli Bey Tarafından Gülşensaray Gazetesi Matbaasına Gönderilerek Neşrettirilen Varakanın Mabadı”, *Terakki-i Muhadderat*, Numara 35, 29 Muharrem 1287(1 Mayıs 1870), 3-4.
- Araştırma ve İnceleme Eserler**
- Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. Cilt 1. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Ahmed Midhat. *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi*. Dersaadet 1317.
- Ahmed Rasim. *Falaka*. İstanbul:Hamidiye Matbaası, 1927.
- Ali Rıza Bey. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. İstanbul:Kitabevi, 2001.
- Araz, Yahya. 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Aydınlı, Elif Sezer - Schick, İrvin Cemil. "Osmanlı İstanbul'unda Sese Dönüşen Kitaplar". *Zemin*. S.5(2023):50-111.
- Ayverdi, Sâmîha. *İstanbul Geceleri*. İstanbul:Baha Matbaası, 1977.
- Bal soy, Gülhan. "Politik Bir Alan Olarak Kadın Bedeni Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması". *Toplumsal Tarih*. S.223, C.38, (İstanbul:2012):22-27.
- Bolayır, Ali Ekrem. *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*. Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1991.
- Cengiz, Gül Hanım. "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk". Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019.
- Demirci, Tuba- Somel, Selçuk Akşin Somel. "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century". *Journal of the History of Sexuality*, C.17, N.3, (2008): 377-420.
- Doktor Besim Ömer. *Çocuk Büyütmek*. İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1320.
- Doktor Besim Ömer. *Doğururken ve Doğurduktan Sonra*. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1320.
- Doktor Besim Ömer Paşa. *Ebe Hanımlara Öğütlerim*. İstanbul:Matbaa-i Ahmet İhsan, 1322.
- Doktor Besim Ömer. *Gebelik ve Gebelikde Tedâbîr*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1340-1342.

- Doktor Besim Ömer. *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*. Birinci Sene. İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, 1315.
- Doktor Besim Ömer. *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*. Üçüncü Sene. İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan Şürekası, 1320.
- Doktor Besim Ömer. *Nevsâl-i Âfiyet Salnâme-i Tıbbiye*. Dördüncü Sene. İstanbul: Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1322.
- Doktor Besim Ömer. *Sıhhatnümâ-yı Nevzad Kundak Beşik Emzik*. İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan Şürekası, 1312.
- Erkaya Balsoy, Gülhan. *Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı Geç Osmanlı Doğum Politikaları*. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015.
- Göktaş Cengiz, Gül Hanım. "Bir Osmanlı Hekimi Besim Ömer ve Çocuk Beslenmesi". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 55, (2022):21-41.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi. *Eti Senin, Kemiği Benim*. İstanbul: Gürpınar Yayınları, 1963.
- Heywood, Colin. *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- İbrahim Edhem, *Terbiyetü'l-Etfal Risalesi*. İstanbul:1285.
- Karay, Refik Halid. *Üç Nesil Üç Hayat*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, yy.
- Musahipzade Celal. *Eski İstanbul Yaşayışı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.
- Okay, Cüneyd. "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk". *Türkler Ansiklopedisi*. C.14. Ankara 2002: 41-56.
- Onur, Bekir. *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005.
- Örik, Nahid Sırrı. *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*. İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.
- Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Sarı, Nil. "Mekteb-i Tıbbiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29, Ankara 2004:2-5.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Sağlık Hayatında Kadının Yeri". *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2/3 1996/97:11-64.
- Sezer, Sennur – Özyalçın, Adnan. *Bir Zamanların İstanbulu*. İstanbul:İnkılâp Kitabevi, 2005.
- Şair Leyla (Saz) Hanım. *Anılar 19. Yüzyılda Saray Haremi*. İstanbul:Cumhuriyet Kitap Kulübü, 2000.
- Toksöz, Hatice. "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, Editörler:Haşim Şahin-Nurdan Şafak, İstanbul:Dem Yayınları, 2012:53-94.
- Tör, Ahmet Nedim Servet. *Nevhîz'in Günlüğü*. İstanbul:YKY Yayınları, 2008.
- Yadı, Ahmet. "Osmanlı Belediyelerinde Bir Sağlık Hizmeti: Ebelik [Kâbilelik]". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 20 (2024):1-17.
- Yıldız Uslu, Menekşe. "Gelenekselden Modern Yöntemlere: Osmanlı Toplumunda Kadınların Doğum Süreci". *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları Dergisi*. 3(4), (2024):38-49.
- Yurdakök, Murat. *Türk Çocuk Hekimliği Tarihi*. Ankara: Öztürk Matbaası, 1984.